

החוג ללימודים רב-תחומיים באוניברסיטת חיפה

עבודה סמינריונית במסגרת הקורס "עולים, מהגרים ופליטים בחברה הישראלית"

לתואר ראשון

הנושא: העלייה הסלקטיבית ממרוקו

בין אלבז לדנינו

מה היה יחסו של נתן אלתרמן במסגרת "הטור השביעי" למדיניות העלייה הסלקטיבית ממרוקו?

מרצה: דר' סבסטיאן קלור

מגיש העבודה: עופר הראל

ת.ז: 017035791

תאריך הגשה: 18/6/2021

תוכן העניינים

3	מבוא
6	פרק ראשון: צמיחתו של משורר
7	בין ננסי לתל אביב
9	הטור השביעי
12	משורר חצר או מבטא רוח האומה?
16	פרק שני: בין עלייה המונית לעלייה סלקטיבית
17	שינוי כיוון
21	קדחת מיסטית במרוקו
27	פרק שלישי: שער מרוקו
29	החייל אלבז
32	העולה דנינו והסלקציה
36	סיכום
39	רשימת המקורות

מבוא

בחודש דצמבר 1949 חגגה מדינת ישראל את "יום המיליון". העילה לחגיגה הייתה העובדה שהמדינה הצעירה, שהוקמה רק כשנה וחצי קודם לכן, הצליחה להגדיל את מספר התושבים היהודים בה למיליון, בעיקר בזכות עלייה המונית מארצות שונות ברחבי העולם. את היום החגיגי ציין גם המשורר נתן אלתרמן, שהקפיד לפרסם מדי יום שישי את שיריו במסגרת "הטור השביעי" בעיתון "דבר", מדור שעסק בענייני השעה והיה פופולרי ובעל השפעה רבה הן על הציבור בישראל והן על מקבלי החלטות, וביצר בעיני רבים את מעמדו של אלתרמן כ"משורר לאומי" (נאור, 2006, עמ' 317).

כשהוא נפעם מההישג הגדול, וכחלק ממה שראה כתרומתו לכינון האתוס של שיבת ציון, פרסם אלתרמן את השיר "יום המיליון", הביע בו את התרגשותו וקידם בברכה את העולים שהגיעו מגלויות שונות. "ואתה מסתכל ועינך מתלחחת/תנצץ הדמעה. מה יש?/כבר אמרנו לעיל: הסטיסטיקה, אחא/לא תמיד היא עניין יבש/לא תמיד! /מתים, ממרוקו, מהודו/ממערות חשוכות, מבורות עשנים/מצרפת, מסטמבול/מליל-שחור, מליל-אדם/כבר צועד המיליון השני" (אלתרמן, 1949, עמ' 2).

הבחירה של אלתרמן לציין את "יום המיליון" בשיר לא הייתה מקרית. אלתרמן, שהיה מקורב לחוגי השלטון והעריץ את מנהיגותו של דוד בן גוריון, ראה בעלייה לישראל את התגשמות חזון הציונות ושיבת העם היהודי למכורתו. עוד טרם קום המדינה הביע בשירים שכתב את תמיכתו הנלהבת בהבאת כמה שיותר מעפילים יהודים לישראל, ושלל את מדיניות השלטון הבריטי להטיל מגבלות על מספר העולים. לאחר הקמת המדינה המשיך לתמוך בדבקות ובלהט במפעל העלייה והתנגד לכל מגבלה שתוטל על מספר העולים המגיעים לישראל, מכל מקום ברחבי העולם (נאור, 2013, עמ' 456).

בין השנים 1948-1951 אפשרה מדינת ישראל עלייה המונית אליה. במהלך שנים אלו, נוכח המצב הכלכלי המורכב ושאלת יכולתה של המדינה לקלוט כראוי את העולים, החלו דיונים בממשלה ובסוכנות היהודית שעסקו בהטלת מגבלות על מספרי העולים. לאחר הגעתן של הקהילות הגדולות מעיראק ומרומניה במהלך 1950 גברו הקולות בקרב בכירי הממשל על האטת העלייה, דרישה שאכן התקבלה בשנת 1952 (פיקאר, 1999, עמ' 342-345). האטת עלייה היא ביטוי מכובס למילה סלקציה, שכן החל משנת 1952 ועד 1954 בעיקר, אך גם בשנתיים שלאחר מכן, הטילה ממשלת ישראל מגבלות נוקשות על עליית יהודים ממדינות מסוימות, שאחת מהן הייתה מרוקו.

סיפורה של העלייה ממרוקו באותן שנים הוא מהמרתקים והמשמעותיים בתולדותיה של המדינה, כיוון שהוא אורג בתוכו רבדים שונים של עיסוק חברתי, כלכלי, תרבותי ועדתי אשר משפיעים עד היום על דמותה של ישראל. בעוד ראשי המדינה ומרבית העוסקים במלאכה ראו בעלייה ממרוקו באותן שנים כנטל, והתייחסו לעולים בהתנשאות, בחר אלטרמן להיאבק בכל כוחו וכישרונו למען יהודי מרוקו. הוא הקפיד לכתוב ב"הטור השביעי" שירים אשר שיבחו את יהודי מרוקו ותרומתם האפשרית למדינה, תקף בחריפות את מדיניות הסלקציה והתייחס לא אחת לידיעות עיתונאיות שתיארו את היחס המבזה שחוו העולים הפוטנציאליים בארץ מוצאם. לעיתים עשה זאת בפאתוס השמור למי שראה בעצמו שותף למעשה החלוצי והציוני; לעיתים תוך עימות נוקב עם הממסד; ולעיתים תוך האנשה נוגעת ללב של דמויות בקרב יהודי מרוקו, להן העניק פנים ושמות ותיאר ביד אמן את מסכת הייסורים שעברו על מנת להגשים את חלומם, שהיה גם חלומו.

שאלת המחקר בעבודה זו היא: מה היה יחסו של נתן אלטרמן במסגרת "הטור השביעי" למדיניות העלייה הסלקטיבית ממרוקו? העיסוק בשאלת המחקר במהלך העבודה אינו מעניק תשובה כפשוטה, אלא בוחן אותה באמצעות ניתוח שיריו של אלטרמן בנושא, מחקרים אודותיו ואודות העלייה ממרוקו וניהול שיח מטאפורי עם החוקרים השונים, שחלקם אף התווכח בנוגע לשאלות שונות הקשורות באלטרמן וביצירתו - ויכוחים שמקבלים ביטוי לאורך העבודה כולה.

הפרק הראשון בעבודה עוסק בקורות חייו של אלטרמן, התפתחותו כמשורר בולט ומשפיע ויחסיו עם הממסד טרם קום המדינה ולאחר מכן, ובפרט יחסיו עם דוד בן גוריון. במהלך הפרק אף נחשף ויכוח בין חוקריו השונים של אלטרמן, האם היה משורר חצר שהופעל בתחכום על ידי בן גוריון ומקורביו, או שמא היה משורר אשר ביטא את רוח האומה, חש מגויס למעשה הציוני - אך לא חשש למתוח ביקורת חריפה על הממסד והעומדים בראשו על אף קרבתם אליהם.

הפרק השני בוחן את מדיניות הממסד בנוגע לעלייה ממרוקו בכלל, ובכל הקשור לעלייה הסלקטיבית בפרט, נוגע בסוגיות הקשורות ליחס ראשי המדינה לעולים ממרוקו בהיבטים תרבותיים ומנהל שיח עם החוקרים בנושא - שמתווכחים בינם לבין עצמם - מי היה אחראי למדיניות העלייה הסלקטיבית, והאם היחס לעולי מרוקו נבע אך ורק מגזענות מובנית או שמא גם מאילוצים שונים, בין היתר כלכליים ובריאותיים.

הפרק השלישי, פרק הליבה בעבודה, מנתח את שיריו של אלטרמן הנוגעים בעלייה ממרוקו ובעיקר במדיניות העלייה הסלקטיבית משם, בוחן באמצעותם את עמדותיו בסוגיות אלו ומעלה לדיון את דעתו על שאלת "כור ההיתוך" ועיצוב של דמותו של היהודי החדש, שהייתה מנוגדת לדעת רבים בממסד הישראלי ואף זכתה לביקורת נוקבת - שאחת מהן המובאת בעבודה - מצדם של בעלי השפעה ואנשי רוח שדגלו במה שמכונה "אידיאולוגיית שלילת הגלות".

בעבודה השתמשתי במקורות ראשוניים הכוללים עיתונים מהתקופה ובמקורות משניים הכוללים מחקרים אודות העלייה ממרוקו וכתיבתו של אלטרמן בנושא. חומרים אקדמיים רבים אחרים אליהם נחשפתי במהלך העבודה נותרו על רצפת חדר העריכה, אך סייעו לי בהבנת התמונה הכללית, האירועים ההיסטוריים וכתיבתו של אלטרמן. זאת ועוד: הדיון ההיסטורי והמחקרי-

אקדמי בסוגיית העלייה הסלקטיבית ממרוקו ושיריו של אלתרמן בנושא במסגרת "הטור השביעי" באו לידי ביטוי לאורך העבודה. אפשר לתאר אותו כשני צירים שאינם מקבילים, והם נוגעים זה בזה וקשורים זה בזה.

הציר הראשון, ציר העלייה הסלקטיבית, נבחן על ידי שורה של חוקרים דוגמת אבי פיקאר, ירון צור, חיים מלכה, סמי שלום שטרית ודבורה הכהן. חמשת החוקרים כתבו ספרים ומאמרים בנושא, כשהם שואבים תובנות זה מזה ואף מתווכחים זה עם זה. המחקר ההיסטורי של החמישה, אשר בא לידי ביטוי בעבודה זו, כולל איסוף נרחב של פרוטוקולים מדיוני אותה תקופה, קטעי עיתונות, מחקרים קודמים ותובנות אישיות. דומה כי כל חוקר לוקח מסקנות מעמיתו, מוסיף מתובנותיו ונוטל את המחקר בסוגייה אל התחנה הבאה. יתר על כן, הדיון בנושא העלייה הסלקטיבית ממרוקו הוא בעל יצרים, וחלקו נוגע להיסטוריה של כמה מהחוקרים הללו, אשר הם או הוריהם הגיעו לישראל ממרוקו. במהלך העבודה ביקשתי להצטרף לוויכוח הזה, בהתבסס על החומר שנאסף, חומרים אחרים שלא שולבו במחקר ושאיפה להביט על התמונה ההיסטורית באופן נטול פניות, שכן אין לי קשר אישי או משפחתי לעלייה ממרוקו.

הציר השני, ציר כתיבתו של אלתרמן בנושא במסגרת "הטור השביעי", נבחן אף הוא על ידי שורה של חוקרים, בהם דן לאור, דן מירון, מרדכי נאור, רות קרטון-בלום, מנחם דורמן, גידי נבו וזיוה שמיר. אי אפשר לנתק את כתיבתו של אלתרמן מהאירועים, ולכן אפשר היה למצוא לא אחת נקודות השקה בין הצירים, ואף התייחסות היסטורית מעמיקה לאירועי התקופה בכלל, ולסוגיית העלייה הסלקטיבית ממרוקו בפרט. אלתרמן הוא מהדמויות המשפיעות בתרבות ובהווייה הישראלית עד היום, וגם המחקר אודותיו אינו נטול ויכוחים, יצרים ותובנות רבות משמעות בנוגע לדמותה של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות כפי שאלתרמן ראה והביע בכתיבתו. גם במקרה זה, כפי שמתרחש בציר הראשון, החוקרים לומדים זה מזה, נעזרים זה במחקרו של זה ולעיתים אף חולקים זה על זה. איסוף החומרים גילה לי שהעיסוק המחקרי באלתרמן נמשך גם בימים אלו, ולעיתים אף מאיר פניות שטרם נחשפו. גם בציר העיסוק באלתרמן ביקשתי להשתלב, תוך שאני מביע את עמדותי בנוגע למחלוקות שונות בין החוקרים, ומנתח באופן עצמאי חלק משיריו במסגרת "הטור השביעי" שעסקו בעלייה הסלקטיבית ממרוקו.

אני מקווה שקריאתה של עבודה זו תהיה מהנה ומועילה, ותוסיף עוד נדבך להבנת שירתו ותפיסותיו של נתן אלתרמן באופן כללי, ובכל הקשור לעמדותיו בנוגע לעלייה הסלקטיבית ממרוקו בפרט, כפי שביטא אותן בכתיבתו במסגרת "הטור השביעי".

פרק ראשון

צמיחתו של משורר

כבר כנער צעיר, בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת, החל נתן אלתרמן למלא את מגירתו בשירים שכתב. אחדים מהם גם פרסם בעיתון בית הספר בו למד בקישינב. אלתרמן, שנולד בוורשה בתשעה באב תר"ע, 14 באוגוסט 1910, ספג ככל הנראה את התשוקה לכתיבה ולתרבות מאביו, יצחק, איש חינוך בולט ומשפיע שהקים בוורשה את גן הילדים העברי הראשון בעיר, והקפיד לארח בבית המשפחה משכילים יהודים, עיתונאים, אנשי במה וסופרים (נאור, 2006, עמ' 13-14).

מבין שני הוריו, יצחק ובלה, היה אלתרמן הצעיר קרוב בעיקר לאביו. האם בלה תוארה כבעלת אישיות מורכבת, מרוחקת מבנה נתן ובתה לאה - לעיתים עד כדי ניכור - ניצבת בפני מחיצות רגשיות שלא יכולה הייתה לחצות, אפילו מול ילדיה. את המפלט מצא אלתרמן בדמותו הדומיננטית של אביו, בנו של סוחר מהעיר אוברוביץ' שבבלרוסיה, אדם פעלתן ושופע אנרגיות, שהעריץ סופרים ואינטלקטואלים ודאג להימצא באופן קבוע בחברתם (מירון, 2001, עמ' 33-35).

האם לאירועי ילדותו של אלתרמן היו השפעות על כתיבתו בהמשך, והאם יש לקחת אירועים אלו בחשבון כאשר חוקרים את תולדותיו ועשייתו של המשורר? על כך חלוקים שניים מחוקריו הבולטים. מנחם דורמן, שחיבר ספרי ביוגרפיה על אלתרמן, טען כי כתב "דו"ח" ולא "סיפור" על המשורר, הווה אומר: רשימה של עובדות. דורמן מסביר, כי בכתיבתו השתדל להימנע ממילוי חללים בניתוח חייו של אלתרמן באמצעות ניחושים או ספקולציות פסיכולוגיסטיות פסבדו-מדעיות, ולכן גם לא עשה שימוש בפרטי יצירותיו של אלתרמן על מנת לפרש עובדות כאלו ואחרות בחיי ילדותו ונעוריו (דורמן, 1986, עמ' 9).

דן מירון מתח ביקורת על גישה זו של דורמן. אם כך פועל דורמן, שאל מירון, מה הטעם בכתיבת סיפור חייו של המשורר? ביוגרפיה של איש רוח כמוה כביוגרפיה של מנהיג פוליטי: יצירת תשתית פסיכולוגית על מנת לקבוע ככל הניתן קשר בין קורות חייה של האישייות לבין פועלה. ובמקרה של אלתרמן, יצירת קשר בין שירתו לבין תפיסת אישיותו. מירון אף מביא כדוגמא את השירים שכתב אלתרמן בקישינב. הגם שעל פי דעת חוקריו של אלתרמן מדובר בשירים נטולי ערך ספרותי, יש בהם כדי לתאר את עולמו, מצבו הנפשי והתהליכים בהם מתגבשת אישיותו (מירון, 2001, עמ' 52-55).

המחלוקת בין מירון לדורמן היא למעשה מחלוקת בין מגמות בחקר הספרות: מצד אחד, המגמה האובייקטיבית הקרויה גם "הביקורת החדשה", אשר מתמקדת בבדיקת איכויות היצירה הספרותית בלבד תוך הימנעות מעיסוק בחומרים מחוץ לטקסט, ומבלי לחקור גם את נתוני הרקע הביוגרפי, הנפשי וההיסטורי של המחבר - גישה אותה אימץ דורמן; מצד שני, המגמה

האקספרסיבית-פסיכולוגית, אשר מתמקדת בחקר הזיקה שבין קורות חייו של המחבר ועולמו הפנימי לבין יצירתו, כמו גם בעולם הרגשות הגלוי והסמוי שלו, ולא בוחנת את הטקסט בלבד - גישה אותה מאמץ מירון (האופטמן, 2010, עמ' 98).

מבין שתי הגישות, אני סבור כי זו של מירון היא המדויקת יותר, שכן אי אפשר לנתק את כתיבתו של יוצר, או כל עשייה אחרת של אמן, מקורות חייו, חוויות שעברו עליו מילדותו, נבכי נפשו, יחסים כאלו או אחרים, התפתחותו האינטלקטואלית ותחנות שחלף בהן - ולכן גם ראוי להתייחס לטקסט ספרותי תוך שימוש בנתונים ובפרטים ביוגרפיים שאינם בהכרח קשורים אליו ישירות, אך יכולים לשפוך אור על נסיבות כתיבתו.

אלתרמן עצמו נחשב לאדם סגור מאוד, אשר שמר בקנאות על חייו הפרטיים ונמנע מלהשאיר חומר תיעודי על חייו. הוא שאף לא לחשוף את עולמו האישי והפנימי ואף נמנע מהחדרת חומרים אוטוביוגרפיים ישירים בשירתו. כאשר כתב בשיריו על דמויות משפחתיות, למשל, נמנע מלייחס אותן לביוגרפיה האישית שלו, אלא הפך אותן לאוניברסליות - ובכך היה שונה ממשוררים עבריים בעת המודרנית, דוגמת חיים נחמן ביאליק ושאל טשרניחובסקי, שהקפידו לשלב בשיריהם אלמנטים ביוגרפיים. חלק מהותי מההיכרות עם נבכי נפשו אפשר היה לעשות בזכות מכתבים שכתב לאנשים הקרובים לו, ושנמצאו לאחר מותו (מירון, 2001, עמ' 58-62).

עם זאת, שני שירים שכתב אלתרמן בצעירותו יכולים להעניק ממד ביוגרפי לפרשנותם, כמעידים על קרבתו לאביו על חשבונה של האם המרוחקת. בשיר "לבוא אבא" מתאר אלתרמן הצעיר מפגש בינו לבין האב הנערץ לאחר שזה שב מנסיעת עבודה. הבן מחכה לאביו בתחנת הרכבת, אך כשה אינו נראה יורד מהקרונ, מתמלא המחבר דאגה שנמוגה כאשר מופיע האב: "ולא אבין מי בעולם/מאוסר יותר ממני", כותב אלתרמן. בשיר "האם" מתאר אלתרמן סירת דייגים עליה אם ובנה. השניים שטים בעת סערה גדולה, והאב מגיע לחלצם. בתום מאבק קשה של שני ההורים באיתני הטבע מצליח הבן לעבור לסירתו של אביו, אך האם לא מספיקה לעשות זאת וטובעת עם סירתה: "אך בו ברגע עת מסרה/האם את בנה לאביו/צללה היא... ותדום סערה, /וידום כל מסביב". הבן והאב נשארים לבד (לאור, 2013, עמ' 37-38).

בין ננסי לתל אביב

משפחת אלתרמן נעה ונדה עד שהתיישבה בישראל. אלתרמן נולד, כאמור, בוורשה, אך לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה עקרה המשפחה למוסקבה. בעקבות המהפכה הבולשביקית עברה לקייב ומשם לקישינב, שם גם החלה התפתחותו האינטלקטואלית והספרותית של אלתרמן הצעיר, ובשנת 1925 עלתה המשפחה לישראל והשתקעה בתל אביב. לאחר שסיים את לימודיו במגמה הספרותית בגימנסיה הרצליה, עזב אלתרמן לצרפת: תחילה החל בלימודי רפואה, אך כעבור שנה, בהמלצת האב הדומיננטי שסבר כי האתוס הציוני מחייב זאת גם אם נטיותיו של בנו הן ספרותיות, עבר ללמוד חקלאות באוניברסיטה של ננסי בצפון-מזרח המדינה, ואף זכה בתעודת הסיום הנכספת (נאור, 2006, עמ' 13-15).

הגם שאלתרמן הקפיד להשקיע בלימודיו האקדמיים, הקדיש שעות רבות להכנה למבחנים וערך סיכומים מפורטים של השיעורים, קיבלה משמעות גדולה דווקא נטייתו הספרותית. עוד בשנה בה למד רפואה בפריז, ובעיקר בננסי, וכשהוא מושפע מסופרים ומשוררים צרפתיים, הרבה אלטרמן בכתובת שירים. בחודש מארס 1931 גם זכה לפרוץ לראשונה אל הזירה הספרותית, כאשר שיר ששלח לאחד משני עורכי כתב העת התל אביבי "כתובים", המשורר אברהם שלונסקי, פורסם בעמוד השער של המגזין - לא לפני ששלונסקי ערך מספר תיקונים בטקסט שנשלח אליו, ושהעלו את חמתו של אלטרמן (לאור, 2013, עמ' 71-82).

כעסו של אלטרמן לא מנע ממנו לשלוח לשלונסקי ארבעה שירים נוספים שפורסמו ב"כתובים". שיר נוסף התפרסם במגזין המתחרה "גזית" - בצעד שגרם לאכזבה אצל שלונסקי - אך אלטרמן שב ושלח שירים נוספים שלו גם ל"כתובים". באוגוסט 1932 שב אלטרמן מצרפת והצטרף לצוות "כתובים". בהמשך יתאר אלטרמן את המפגש עם שלונסקי כאירוע שעיצב את דרכו כמשורר, ואף טען כי חייו מחולקים לשניים: לפני ואחרי שפגש את שלונסקי. "לולא א. שלונסקי הייתי עכשיו אגרונום. לא הייתי לוקח לעיתים עט ביד, לא היה בשביל מי ובשביל מה", סיפר (הלפרין, 2010, עמ' 39-42).

לאחר תקופה קצרה בה עסק בחקלאות בבית הספר "מקווה ישראל", בסיומה הבין כי ייעודו אחר, הפך אלטרמן לאחד המשוררים הצעירים הבולטים והפוריים ביותר מבין בני דורו, והקדיש את זמנו ומרצו לחיים ספרותיים ולשהות בקרב סופרים ומשוררים בתל אביב. הוא עבד בעיתון היומי "דואר היום" כמתורגמן, כתב ב"הארץ" קטעי הווי, היה חלק ממערכת עיתון מקומי בחיפה, שלח את עטו גם בשבועון הבידור "כלנוע" וחיבר שירים למחזות זמר בתיאטרון "המטאטא". שירים נוספים כתב לסרט הקולנוע "לחיים חדשים", בהם כמה שהפכו לידועים ביותר בזמר הישראלי: "שיר העמק", "שיר בוקר" ו"שיר הכביש" (נאור, 2006, עמ' 15-16).

היצירה המשמעותית ביותר של אלטרמן באותן שנים הייתה ספר השירים הראשון שלו, "כוכבים בחוץ", שיצא לאור בשנת 1938. החוקרים אריאל הירשפלד ודן מירון מתארים את הספר כ"המסעיר שבין ספרי השירה העברית הישראלית. אין מרהיב כמותו, מפתיע, מוזר ו-וירטואוזי כמותו. 'כוכבים בחוץ' נכתב בידי משורר בן 27, ובכל זאת אין בו סימן אחד של בוסר. זו שירה שלמה ומשוכללת להפליא, המציבה אתגרים חדשים במחשבה ובלשון לקוראים ולמשוררים כאחד. יש בה נעורים וזקנה, רוחניות נוסקת וארציות בשרית, צחוק ובהלות, מוזיקה סוחפת וריבוא גוונים של יופי. הגאונות המפעמת בכל שיר בספר הזה עשתה אותו למגדלור של דור שלם, ומטבע הדברים - גם משכה אליה התנגדות ומרד" (הירשפלד ומירון, 2019, עמ' 11).

השבחים לספר, שהמוכר בשיריו הוא "עוד חוזר הניגון", לא איחרו להגיע. בחודש מארס 1938 פרסם בעיתון "הארץ" ישראל זמורה, שהיה גם המוציא לאור של "כוכבים בחוץ", מאמר ארוך מאוד אודות ספר הביכורים של אלטרמן, וכתב בו בין היתר כי "ריח הבוסר הטוב, המהלך גם הוא עוד בין השירים הנפלאים האלה: שירה יפה זו היא התחלה לאלטרמן, היא אחד הפרקים הראשונים במסכת יצירתו, ויש בו, בפרק זה, הבטחה מפורשת ונאמנה, כי הנה קם לשירה העברית משורר, שלהתפתחותו ובגרותו המלאה יחכו כל קוראיו, אשר חשיבותו ודאית להם כבר היום" (זמורה, 1938, עמ' 9-10).

מאחר ואלתרמן הקפיד באופן עיקש לא להציע פרשנות לשיריו, התחולל ויכוח בקרב מבקרי ספרות בנוגע למהות כתיבתו של "כוכבים בחוץ", כאשר טענה מרכזית שהייתה במחלוקת נגעה בשאלה האם מדובר בספר שירים אוניברסלי או כזה המושפע מהמתרחש באותן שנים בארץ ישראל. דן לאור טען, כי "כוכבים בחוץ" הציב בפני השירה העברית רף חדש של אסתטיקה, באופן אשר שחרר אותה - גם אם לזמן קצר - מן המועקה התרבותית והסבר החמור אשר ליוו אותה במשך דורות. הווה אומר, מדובר בספר שאינו נוגע בהיסטוריה היהודית או במתרחש בקרב היהודים עת נכתב, ומהותו אוניברסלית ואסתטית, אמנותית בלבד (לאור, 2013, עמ' 250-251).

לעומתו טוען אורי ש. כהן, כי אין לנתק את כתיבת הספר מתוך ההקשר ההיסטורי המיידי של אותן שנים: המאורעות, המרד הערבי, ועדת פיל וראשית ההתארגנות של הכוח הצבאי העברי בארץ ישראל. לכן, האוניברסליזם המבצבץ בספר הוא רק מסכה המסתירה את היישוב והדור הצעיר המאכלס אותו, אשר נערכים למלחמה. כהן מצטט את "שיר בפונדק היער" שהופיע בספר, ומסביר כי השורות "כולנו/לאור הדלקה הנפקחת/בעדר נובל עד זכרנו יאבד/אנחנו למדנו ליפול רק ביחד/אחינו ידע - לבדד" - הן למעשה מילים המתארות את המאבק. "הדלקה הנפקחת" היא ודאות המלחמה, והאח הבודד שנופל מהווה דגם לנערים הלוחמים בארגוני המאבק השונים, שגורלם ליפול בשדה הקרב אך להיות חיים בזיכרון (כהן, 2016, עמ' 18-20).

הטור השביעי

ממרחק שנות דור, קשה להאמין ש"הטור השביעי" נועד בתחילת הדרך להיות רק ממכסת העבודה של אלתרמן בעיתון "דבר". בשנת 1943 התקבל אלתרמן לעבודה בעיתון, כעורך לילה. זו הייתה הפעם השנייה בה עבד בעיתון: במשך כחודשיים פרסם אלתרמן בשנת 1934 שירים מחורזים במדור שנקרא "סקיצות תל אביביות". הטקסטים עסקו בפנים השונים של תל אביב, ואלתרמן הפגין בהם הומור וקלילות. אך הכתיבה ב"דבר" לא נמשכה זמן רב, ואלתרמן שב לעבוד ב"הארץ", כשהוא חונך בחודש דצמבר של אותה שנה מדור בשם "רגעים". בתחילת הדרך עסקו רוב שירי המדור בפרשנות שהעניק אלתרמן לכרוניקות עיתונאיות שנתקל בהן, ולעיתים גם נגע בפוליטיקה. אך ככל שנקף הזמן, החל אלתרמן לכתוב גם על מאורעות משמעותיים שהתרחשו באותה תקופה, הן בישראל והן מחוצה לה - ובפרט באירופה עליה הלכה והשתלטה גרמניה הנאצית, כמו גם על מצבם של היהודים שם. כך הפך המדור לכור ההיתוך הפוליטי בכתיבתו של אלתרמן (לאור, 2013, עמ' 162-160).

עם חזרתו ל"דבר" בשנת 1943, לאחר שב"הארץ" סירב העורך גרשום שוקן להעלות את שכרו, עסק אלתרמן בעיקר בתרגום מברקים. ביום חמישי הביא לדפוס את השיר שיועד לפרסום למחרת, שהודפס בעמוד השני של העיתון, בטור השביעי והאחרון של העמוד, ומכאן נגזר גם שמו של המדור. שירו הראשון של אלתרמן במסגרת המדור פורסם ב-5 בפברואר 1943, נקרא "נקודת ארכימדס" ועסק בקשר שבין מלחמת העולם השנייה למדיניות האנטישמית של השלטון הנאצי בגרמניה, אגב הפניית אצבע מאשימה כלפי העולם החופשי, שהואשם על ידי המשורר באדישות לגורל העם היהודי (לאור, 2013, עמ' 272-274).

"דבר" שאלתרמן שב אליו, היה העיתון בעל העוצמה הגדולה ביותר ביישוב היהודי באותן שנים. העיתון, שגיליונו הראשון יצא לאור ב-1 ביוני 1925 בדחיפה של ברל כצנלסון וכמה מעוזריו (בהם זלמן שזר ומשה שרת), היה יומון מאחוריו עמדה הסתדרות העובדים בראשותו של המזכ"ל דוד בן גוריון. מראשית דרכו זכה העיתון להצלחה, לא רק בשל הגב הכלכלי שקיבל מההסתדרות, אלא גם בעקבות ההזדהות שחשו הקוראים עם הנכתב בו (נאור, 2015, עמ' 23-37). "רצון אחד, ברור ומוחלט, פועם בקרב תנועה זו, המתרכזת בהסתדרות", כתב העורך הראשי כצנלסון במאמר הפתיחה שהופיע בעמוד הראשון בגיליון הראשון של "דבר". "להימלט ולמלט את העם מחיי קלון, פריזיות, תלישות ושעבוד. לעבור ולהעביר את המוני ישראל לחיי עבודה וחירות. להתערות בקרקע המולדת. לקבץ פזורי ישראל ולהקים בכוח היצירה הקיבוצית-חלוצית את העם העובד בארץ" (כצנלסון, 1925, עמ' 1).

"דבר" הגיע לשיאי תפוצה והשפעה ביישוב היהודי במהלך שנות ה-30, אך המשבר הכלכלי בעקבות עליית הפשיזם באירופה, לצד המאורעות שפרצו בשנת 1936, הכבידו על העיתון והצרו במידת מה את צעדיו. אך ככל שנקפו השנים העיתון שב לאיתנו והלכה וגדלה השפעתו: "דבר" הפך להיות לא רק ביטאונה המוצהר של הסתדרות העובדים, אלא גם העיתון הרשמי, גם אם לא בהכרזה, של היישוב היהודי בארץ ישראל. "דבר" היה בעל עוצמה בתחום המדיני, הציבורי, החברתי והתרבותי, הוציא מוספים שונים (כולל ליהדות התפוצות) ועורכי אף סברו כי הם אלו שצריכים להתוות את מדיניות ההסתדרות, ולא ראשי ההסתדרות בעצמם. עד כדי כך הייתה גדולה עוצמתו של העיתון (נאור, 2015, עמ' 71-83, 169-170).

אלתרמן כתב את "הטור השביעי" במשך 24 שנים, החל מ-1943 ועד 1967, בחתימת "נתן א.". מספר הטורים שכתב לאורך שנים אלו עמד על 693, וככל שחלף הזמן הפך "הטור השביעי" למוסד תקשורתי-לאומי, ואלתרמן - בזכות הטור - למשורר הלאומי הלכה למעשה. אלפים המתינו מדי יום שישי למוצא פיו של אלתרמן במסגרת הטור, רבים חיכו מחוץ למערכת "דבר" בתל אביב ביום שישי בבוקר על מנת להיות הראשונים שיזכו לקרוא את דבריו של המשורר, שהוקראו גם בעצרות, כנסים ותוכניות רדיו - ואף היו נושא לשיחות סלון. מעמדו של הטור רק התעצם כאשר אלתרמן קיבץ את כתביו לשלושה ספרים שיצאו לאור במהלך השנים (נאור, 2006, עמ' 17-18). "הטור השביעי", הפיוטי, הוא מהישגיה המהותיים של הספרות העברית בשיבתה לציון", הגדיר זאת החוקר מנחם דורמן (דורמן, 1986, עמ' 143). "איני זוכר פובליציסטיקה יותר משפיעה ויותר מכרעת מ'הטור השביעי'. הוא היה חזק מכל מאמר בעיתון", הוסיף שמעון פרס (פינקלשטיין, 2011, עמ' 27).

ואכן, כתיבתו של אלתרמן ב"הטור השביעי" הייתה אקטואלית ולא לירית כפי שנהג ביצירות אחרות שלו, והוא עצמו היה מודע הן לתפקידו כמשורר והן למשמעותו המיוחדת של הטור בחיי היישוב, וגם לאחר הקמת המדינה. המגמה המרכזית בכתיבתו של אלתרמן הייתה להעניק ביטוי לרוחה של התקופה ולתאר אירועים והתרחשויות במהלכה, תוך מתן ביקורת, תגובה או מוסר השכל. במובן הזה, "הטור השביעי" מהווה אפוס של תקופה בתולדות ישראל, שירה היסטורית ואקטואלית שעסקה בסוגיות שונות שהשפיעו על החברה הישראלית באותן שנים, ובפרט באירועים הגדולים שחווי היישוב העברי, ולאחר מכן מדינת ישראל (קדמי, 1984, עמ' 15-18, 100).

כמה מהשירים שפרסם במסגרת הטור, כמו "מסביב למדורה" ו"מגש הכסף" אשר מעלים על נס את גבורת הלוחמים והלוחמות במאבק על הקמת המדינה, היו ועודם נכסי צאן ברזל באתוס הישראלי הלאומי, וסייעו בבניית מיתוסים ויצירת פרות קדושות.

כתיבתו ההיסטורית והאקטואלית של אלתרמן הייתה רק דגם למה שחוקרים רבים תפסו כחלק ממהותו של משורר, ושל כותב ספרותי בכלל. הפילוסוף הקנדי ג'ורג' וודקוק טען, כי הכותב אינו יכול לברוח למגדל השן בעת שסביבו מתרחשים אירועים רבי משמעות, בוודאי כאשר זכה בכישרון המיוחד של יכולת ביטוי, ולכן עליו לנצל אותו כדי להעביר את תחושותיו ותובנותיו האקטואליות לכלל הציבור. מבקר הספרות ססיל מוריס באורה הוסיף, כי כוחו של המשורר הכותב על אקטואליה נובע מעצם התייחסותו למתרחש בהווה - ומשוררים אשר כתבו על אירוע מסוים השאירו לדורות הבאים דימוי של אותו אירוע, בזכות כושר ביטוי יוצא דופן המסוגל, באמצעות מילים פשוטות, להפוך חוויה למרשימה (קדמי, 1984, עמ' 14-18).

ב"הטור השביעי" הרבה אלתרמן, בשפה נהירה שלא הקשתה על קוראיו, לכתוב על השואה ועל מלחמת העולם השנייה; על ההעפלה ועל המאבק המדיני בבריטים; על מלחמת העצמאות; סוגיות של עלייה וקליטה; המלחמה הקרה; נושאי צבא, ביטחון ומשפט; יחסה של יהדות הגולה למדינה הצעירה; שאלת השילומים והיחסים עם גרמניה, ועוד (פינקלשטיין, 2011, עמ' 23-28). כתיבת הטור חייבה את אלתרמן לעקוב בקביעות אחר המתרחש, לסייר בארץ, להשתתף בפעילויות עלייה על הקרקע ולהיות מעורב במבצעי ההעפלה השונים. באחד המקרים, סמוך למבצע סיני בשנת 1956, הצטרף למבצע צבאי סודי בנמל חיפה, שכלל פריקת כמויות גדולות של נשק צרפתי שיועד לצה"ל (נאור, 2006, עמ' 19). בעקבות האירוע המסעיר פרסם אלתרמן כעבור חודשיים בה"טור השביעי" את השיר "עוד יסופר", בו תיאר את המבצע הסודי כאירוע מכונן בתולדות המדינה והעם, באופן שיעצב את יכולתו של הכוח המגן היהודי לעמוד איתן מול האויב. הטור פורסם באופן חריג ביום שלישי, יממה לאחר שראש הממשלה בן גוריון קרא אותו בהתרגשות מעל בימת הכנסת, ובתום שבועות ארוכים שהצנזורה לא התירה את פרסומו (לאור, 2013, עמ' 483-485). "וכמין תחושת מפנה מופלא וכמין תהייה/אילו ידע העם מה התודה אשר חייב הוא נצח למעטים אשר הגו את המלאכה", היו מילות הסיום של השיר מלא ההערצה והשבחים (אלתרמן, 1956, עמ' 2).

"הטור השביעי" לא היה רק בעל השפעה עצומה על הציבור בישראל, אלא גם על צמרת השלטון במדינה באותן שנים, כשבראש ובראשונה מדובר בדוד בן גוריון. בן גוריון העריך מאוד את כתיבתו של אלתרמן, היה מודע להשפעתה הציבורית ועקב בקביעות אחר טוריו. במקרים מסוימים הראה אלתרמן בן גוריון שירים טרם פרסומם, ובן גוריון עצמו נהג מדי פעם בפעם להגיב לאלתרמן באופן אישי על טוריו (וולף-מונזון, 2019, עמ' 196). פגישות שקיים בן גוריון עם שורה של אנשי רוח, חודשים אחדים לאחר הקמת המדינה, ומטרתן לדון בשאלות עומק הקשורות בעיצוב דמותה של האומה הצעירה, התקיימו לא רק כשאלתרמן הוא בין הנוכחים בהן, אלא גם לאחר שהמנהיג הנערץ התייעץ עם המשורר בנוגע להרכב המשתתפים בהן, ולא בכדי: אלתרמן ראה עצמו כסופר המגויס למען המטרות הלאומיות של המדינה, קל וחומר כאשר כתיבתו המשפיעה ליוותה את חיי היישוב והמאבק בבריטים טרם הולדתה של אומה (לאור, 2013, עמ' 379-382).

אלתרמן העריץ את בן גוריון, שהיה אז ראש הממשלה ומנהיג מפא"י, המפלגה שהמשורר תמך באופן פומבי בדרכה. הערצתו של אלתרמן למנהיג לוותה ברחשי כבוד עמוקים, מקורה עוד בשנים בהן כיהן בן גוריון כיושב ראש הנהלת הסוכנות וביתר שאת מאז הכריז על הקמת המדינה. במיוחד באו הדברים לידי ביטוי כאשר החליט בן גוריון בשנת 1953 להתפטר מן הממשלה ולעבור להתגורר בקיבוץ שדה בוקר. בעקבות ההחלטה פרסם אלתרמן שיר שהביע הערצה למנהיג, ולא פחות מכך - ביטא מסר של דאגה מפני החלל השלטוני שיווצר בעקבות עזיבתו. שיר נוסף שכתב באתם ימים, "אזרח מדינת ישראל - דוד בן גוריון", הובא במעין דו-שיח בין האומה למנהיגה האהוב, כאשר האומה שואלת - "אמרה ישראל" - ובן גוריון מגיב - "ויאמר" (לאור, 2013, עמ' 401-402)

הערצתו של אלתרמן ללוחמים הייתה אף היא מן המפורסמות. לכן גם הרבה לכתוב בשבחי צה"ל ומפקדיו, ועוד קודם לכן על הפלמ"ח ומפקדו יצחק שדה, איתו קשר המשורר יחסי חברות עמוקים ביותר, וסבר כי הוא זה שעיצב את דמותו של החייל העברי. מבחינת אלתרמן, צה"ל הוא הערובה לקיומה של המדינה הצעירה, ובלעדיו היא לא תתקיים. לכן משמעותו בעת הזו היא היסטורית, והלוחמים והמפקדים הם גיבורים אשר מפגינים תבונה ולהט, השראה ודיוק, תחושת יעד ומטרה אחת - תכונות שראוי שכל אזרחי מדינת ישראל יאמצו (פינקלשטיין, 2011, עמ' 37-48).

"על צה"ל/כן, על עצם היותו קיים/על עצם ישותו של זה בניין הסכר/שלולא הוא, כי אז (לפי חוקי פשוטם של הדברים) כן אחא/לולא הוא אי שם/כי אז נמחים אנו בן-ליל בלי אות וזכר", כתב בנובמבר 1955 בשיר "מאחורי החומה", לאחר שורה של תקריות אש עם צבא מצרים (אלתרמן, 1955, עמ' 2). את השיר "זמר הפלוגות" כתב אלתרמן בשנת 1938 לכבודן של פלוגות השדה, ולרגל כנס שערך ללוחמים בהן יצחק שדה, מקימן של הפו"ש במסגרת ארגון ההגנה. שדה אף הזמין את אלתרמן לכנס, שם הושמע השיר (שהולחן בידי דניאל סמבורסקי) שהפך לאחד המפורסמים בזמר העברי, ובפרט שתי שורות מרכזיות בו, אשר סימלו את הפאתוס הציוני במלוא עוצמתו: "כי לא נשוב לאחור/ודרך אין אחרת/אין עם אשר ייסוג מחפירות חיו" (שפירא, 2004, עמ' 165).

משורר חצר או מבטא רוח האומה?

התגייסותו של אלתרמן במסגרת "הטור השביעי" למען הרעיון והמעשה הציוניים, הציתה לאורך השנים - וגם לאחר פטירתו בשנת 1970 ממשיכה להצית - ויכוח ומחלוקת עזים בין חוקרים שונים: האם אלתרמן היה "משורר חצר", כותב מטעם - או שמא משורר לאומי שעל אף האתוס למענו כתב, גם ידע לבקר את הממסד ואת הדמויות והגופים הנערצים עליו, ולא חסך מהם את שבטו. האם היה דוברו של דור שלם ודובריה של אומה, או אולי דובריה של המפלגה השלטת? האם היה חסיד שוטה שהופעל על ידי מנהיגי המדינה, או מבקר נאמן וחסר פניות? (נבו, 2014, עמ' 19-20).

הכינוי "משורר חצר" מקורו מאירופה, ויש לו שלושה פירושים: הראשון, משורר הזוכה לכבוד גדול על הישגיו, למשל על ידי מוסד אקדמי; השני, משורר הממונה לכל חייו על ידי מלך או מלכת אנגליה, מקבל מהם משכורת ובתמורה עליו לחבר שירים עבור החצר והממלכה; והשלישי, אדם הנחשב על ידי תושבי מדינה או אזור מסוים למשורר המקובל עליהם. בישראל קיבל הכינוי תדמית שלילית, משורר אשר משרת את השליט וכותב את יצירותיו על פי הנחיותיו ובאופן מעריץ ועיוור. מי שהעניקו לאלתרמן את הכינוי "משורר חצר" יכלו לנמק זאת בכך שטורו נכתב ב"דבר", ביטאונו

של הממסד; כתיבתו על בן גוריון הייתה לרוב אמפתית ומעריצה; ושיריו היו ברובם קונצנזואליים וזכו לביקורת משני צידי הקשת הפוליטית, בעיקר משוליה (נאור, 2006, עמ' 275).

החוקרת זיוה שמיר מציגה שני דגמים של איש הרוח: הדגם המיושן של המשורר הלאומי, המשמש מופת לעמו ומחויב לענייני הכלל; והדגם החדש של המשורר המרדן והאנטי-ממסדי, לרוב בוהמיין בעל חיים אישיים סוערים, שאינו חייב דבר לחברה ולאנשים בה, לא שואף לשמש דוגמא אישית ומציב עצמו בעמדה אופוזיציונית לממסד. בשנות המאבק לעצמאות ישראל היה אלתרמן הכלאה של שני הדגמים. בוהמיין ומשורר לאומי, איש נטול מחויבות ואיש המחויבות, מי שלא האמין באופן עיוור בעמדותיה של מפלגתו וביטל באופן גורף את הצד שמנגד. יתר על כן, אלתרמן השמיע באותן שנים את קולו של המצפון, גם כאשר הדברים הובעו בניגוד לעמדתם של ראשי מפלגתו, שביקשו לא אחת לטשטש את עוולות שנעשו במסגרת המלחמה (שמיר, 1999, עמ' 332-336).

דוגמא לכך היא השיר "על זאת", שפרסם אלתרמן במסגרת "הטור השביעי" ב-19 בנובמבר 1948. השיר נכתב בעקבות אירוע שהתרחש שבועות אחדים קודם לכן, במסגרת "מבצע יואב", בו כבש גדוד 89 מחטיבה 8 בפיקודו של יצחק שדה את הכפר דוואימה, כאשר לאחר הקרב נפוצו ידיעות על רצח המוני שביצעו החיילים, לרבות נשים וילדים. שדה המזועזע חלק עם אלתרמן את פרטי האירוע הקשה, וכמי שדגל בסוגיית "טוהר הנשק" אף עודד אותו לכתוב את השיר, הגם שלא נקט בצעדי ענישה כנגד החיילים המעורבים באירוע. כתיבתו של אלתרמן הייתה יוצאת דופן בחריפותה, ובתיאורו את הנער המבצע את המעשה, הגדיר זאת כרצח וכפשע מלחמה. אלתרמן המשיך והביע התנגדות מוחלטת לכל ניסיון לגלות גישה סלחנית כלפי האירוע ומבצעיו, ותבע להעמיד את הנאשמים לדין ולהטיל עליהם עונשים כבדים. "כי בנים ובנות אנחנו איתם/מי בפועל/ומי בטפחות הסכמה/נדחקים במלמול של 'הכרח' ו'נקם'/לתחומם של פושעי מלחמה", הטיח כקול תקיף המתריע באומץ, בעיצומה של מלחמה גורלית וקשה על מעשים שאינם מוסריים. בן גוריון, שקרא את השיר, שלח לאלתרמן מכתב תודה על התייצבותו בצידו של המוסר והמצפון האנושי, ואף הורה להדפיס אותו ולחלקו בכל יחידות צה"ל (לאור, 2013, עמ' 366-369).

גם לאחר קום המדינה - וכשהוא ממשיך לכתוב את "הטור השביעי" ולסקר את האירועים השונים המתרחשים - מתעקשת זיוה שמיר כי תדמית "משורר החצר" שאלתרמן הואשם בה, היא כוזבת, ונובעת מצד אחד מרצון של יריביו בחלק הימני של המפה הפוליטית להתנקם בו על דברים שכתב בטוריו, ומצד שני מתוך קנאה בהצלחתו בקרב יריביו בחלק השמאלי של המפה. אלתרמן לא היה בובה על חוט שנשלטה בידי ראשי המדינה, מוסיפה שמיר, וכמעט בכל עניין עקרוני חלק על דעתו של בן גוריון: בנוגע לשאלת פירוק הפלמ"ח, היחס אל השואה ושליטת הגלות, הקשרים עם גרמניה, עלייה וקליטה, כור ההיתוך, טוהר הנשק וערביי ישראל. תמיד הביט במציאות בעיניים ביקורתיות, אך מתוך הבנה ולא התנצחות (שמיר, 2010, עמ' 22-28). דוגמא לכך היא השיר "לעזרת הרופא" שכתב אלתרמן באוגוסט 1952, ובו מתח ביקורת על מצב אשפוזם של ילדים - בפרט ילדי עולים - בבתי החולים ברחבי המדינה. "את העם/אשר יש לו תרבות וספרות מן הסתם/אבל אין לו מיטה בשביל ילד קודח", כתב בכעס ותסכול. בתגובה שיגר בן גוריון מכתב לאלתרמן, החמיא לו על כתיבתו אך גם מתח עליו ביקורת שאינו בקיא בפרטים (לאור, 2013, עמ' 396-398).

את הקוטב הנגדי תופס דן מירון, שביקר בחריפות את אלתרמן והגדיר אותו "משורר חצר מסובל בשר וכבד נשימה, שהמילים והמשפטים מסתבכים בין הרגליים של טוריו, ובכל זאת הוא ממלא את חובתו כלפי השליט בכל עומס המצעד המצופה ממנו". השירים שהקדיש אלתרמן לבן גוריון תוארו על ידי מירון כשירה מגושמת ותפלה, משעממת וארכנית. בן גוריון, על פי מירון, ידע להשתמש באלתרמן לצרכיו באופן מניפולטיבי ולטובת מכונת התעמולה שלו, והמשורר התמסר לכך, בין אם היה משוטה ובין אם בעקבות הערצתו העיוורת למנהיג העוצמה והתחכום. הזמנתו של אלתרמן למבצע פריקת הנשק בנמל חיפה, בעקבותיו חיבר את השיר "עוד יסופר", הייתה למעשה חלק מתוכנית מתוחכמת של בן גוריון להכשיר את דעת הקהל בישראל, בעיקר זו השמאלית, למבצע סיני. המשורר - שהיה מקובל על החלק הזה בצד הפוליטי של המפה - מילא כאן תפקיד של מריונטה, שבן גוריון המניפולטיבי משך בחוטיה. יתר על כן: מירון מתעקש כי שירתו הלירית והאישית של אלתרמן היה זרה לחלוטין לבן גוריון, וספק אם התעניין בה. הוא הכיר רק את כתבי "הטור השביעי" ואם העריך משורר כלשהו, הרי שהיה מדובר דווקא באורי צבי גרינברג, הגם שהיה בר-פלוגתא רעיוני שלו (מירון, 1987, עמ' 60-67).

את ביקורתו של מירון הקדים דור ותיק של אנשי רוח ותרבות, מימין ומשמאל, שהרבו לתקוף את אלתרמן ואת כתיבתו - כל צד מסיבותיו. לאחר שאלתרמן הוציא בשנת 1957 את מחזור השירים "עיר היונה" (שהמוכר בשיריו הוא "ליל חנייה"), כתב עליו מבקר הספרות ברוך קורצווייל, כי ה"פזמון האלתרמני, על אף סגולותיו הרבות, אינו עומד תמיד במבחן הזמן", והוסיף לאלתרמן את הכינוי "פייטן המפלגה השלטת וההסתדרות". בביטאון הימין "סולם" כתב מרדכי שלו, בעקבות מחזור "שירים על ארץ הנגב" (שפורסם דווקא בעיתון "הארץ"), כי "נושא כ'שירים על ארץ הנגב' דורש למעלה מכישרון. הוא דורש תרבות, הוא דורש עבר ודורש עתיד. עבר מסוים מאוד ועתיד מסוים מאוד, שיש צורך להזדהות איתם בתחומי תהומות הנפש, ושרק במסגרתם יש לארץ הנגב משמעות פיוטית-אמנותית. אבל מתגלה בבירור, שהנגב אינו בא לאלתרמן כפרי של משאלות עמוקות וארוכות... הוא נקרה לו בדרכו, כשם שיכולה הייתה להיקרות לפניו כל כבדת ארץ שבעולם. אין כל הכרח במה שהוא כותב עליו". בכך טען שלו למעשה כי כתיבתו של אלתרמן סתמית. מבקריו של אלתרמן מצד שמאל, שחלקם לא אהב את קרבתו לבן גוריון, בחרו להציג את אלתרמן כמשורר מטעם ועושה דברו של המנהיג השנוא עליהם, תוך שהוא מטפח בכתיבתו פולחן אישיות. אחדים אף זעמו על אלתרמן כיוון שזה הרבה לתקוף בטוריו את ברית המועצות. גם נתן זך, אז משורר צעיר בתחילת דרכו, תיעב את הסגנון השירי של אלתרמן, כמו גם את קרבתו לבן גוריון, משה דיין וצה"ל, ואת השתתפותו המשמעותית בבניית האתוס, ותקף אותו קשות במאמר שפרסם בשנת 1959, ושנשא את השם "הרהורים על שירת אלתרמן" (לאור, 2013, עמ' 556-566; שלו, 1949, עמ' 18-20; שמיר, 1999, עמ' 342-354).

לתפיסתי, עמדתה של זיוה שמיר, לפיה אלתרמן לא היה משורר חצר אלא נע על הציר שבין משורר לאומי המבטא את רוח האומה לבין כותב שלא היסס לבקר את הממסד על אף קרבתו אליו - היא הנכונה יותר. אלתרמן אכן חש מגויס למען המשימה הנעלה של הקמת המדינה, ולאחר מכן ביצור ביטחונה, אך מצד שני חש גם אחריות למתרחש בישראל - הן בהיבט הביטחוני, הן בהיבט המוסרי והן בהיבט החברתי - ולא חסך את שבטו כאשר חש את הצורך בכך. רוחה של התקופה, האיום הביטחוני הקיומי והאתגרים הכלכליים הכבדים באותן שנים לא יכלו להותיר את אלתרמן אדיש,

וכפטריוט שליווה בהתלהבות את המעשה הציוני מגיל צעיר, אך טבעי היה שיבקש להיות שותף בהתוויית הדרך ועיצוב המיתוס בכוח כישרונו. מאחר והיה אדם סגור שלא חשף את צפונות ליבו ברבים, נותרו שיריו. והם מעידים כי אכן היה שותף כזה, אך גם ידע לא אחת להביע את מורת רוחו ולהפנות את כעסו כלפי הממסד, כאשר נחשף לעוולות שונות בבחינת "נאמנים פצעי אוהב, ונעדרות נשיקות שונא", כפי שנכתב בפרק כ"ז בספר משלי.

פרק שני

בין עלייה המונית לעלייה סלקטיבית

בין השנים 1948-1951, הייתה במוצהר העלייה למדינת ישראל בלתי מוגבלת. על אף הקשיים הביטחוניים והכלכליים מולם ניצבה המדינה הצעירה, לא הונחו כמעט מחסומים בפני העולים לישראל, בין היתר משום שהיהודים בכמה ממדינות ערב נקלעו למצוקה ביטחונית קשה, עד כדי כך שהבאתם ארצה כונתה "עליית הצלה"; וגם היהודים במדינות מזרח אירופה מצאו עצמם במצוקה מהרגע שמדינות המוצא שלהם הגבילו יציאת אזרחים מתחומן. יתר על כן: מניעת עלייה של יהודי התפוצות, בוודאי אלו שהבאתם לארץ תוארה כ"עליית הצלה", נחשבה לסטייה חריפה

מהאתוס הלאומי, ולכן סוגיית הגבלת העלייה ירדה מסדר היום כלעומת שעלתה עליו (פיקאר, 2013, עמ' 63).

הדוחף המרכזי לעלייה הבלתי מוגבלת באותן שנים היה ראש הממשלה דוד בן גוריון, שראה בגידולה המהיר של האוכלוסייה היהודית בארץ, ערבות להבטחת רוב יהודי במדינה, ולכן המריץ את כל העוסקים במלאכה לפעול בנחישות ולהרחיב את זרם העולים. בן גוריון דרש להעלות לישראל יהודים מכל מקום אפשרי, גם כאלו בהם לא נשקפה סכנה לחייהם, וחזר על טענתו כי בכך תלוי גורלה של המדינה, ביטחונות, מדינית ולאומית. כאשר נשמעו באותן שנים קולות בעד הגבלת העלייה - למשל של שר האוצר אליעזר קפלן, שטען כי היקף העלייה חייב להיות ענייני וכזה התואם את היכולות הכלכליות של המדינה - הגן בן גוריון על המדיניות בנחישות רבה מאוד ובמלוא העוצמה הפוליטית שהייתה לו (הכהן, 1994, עמ' 43-44).

עוד בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, שהתקיימה בתחילת חודש דצמבר 1947, חודשים אחדים לפני הקמת המדינה, התווה בן גוריון בדבריו לנוכחים את הדרך: "נעשה טעות מסוכנת אם נחשוב ששאלת הביצוע, שהיא עכשיו השאלה המרכזית, היא רק שאלת הקמת המדינה... שאלת הביצוע היא שאלת קיום המדינה, ותקופה הביצוע אינה מסתיימת בשעה שהמדינה תוכר ותאושר באופן רשמי ותתקבל כחברה בארגון האומות המאוחדות, אלא בזמן הרבה יותר מאוחר. תקופת הביצוע היא לכל הפחות תקופה של 10 שנים, שבהן אנו צריכים להעלות מיליון וחצי יהודים ראשונים. כל זמן שלא נעשה זאת, כל זמן שלא נבצע מפעל גדול של עלייה והתיישבות ולא נקלוט מיליון וחצי היהודים הראשונים... אין ביטחון וקיום ממשי למדינה היהודית... המדינה היהודית לא תקום בהכרזה וכחוקה בלבד, אלא במפעלי עלייה והתיישבות גדולים ומתמידים" (דבר, 1947, עמ' 1-2).

בשלוש שנות העלייה ההמונית הוכפל מספר היהודים במדינת ישראל. 686 אלף עולים יהודים הצטרפו לכ-650 אלף היהודים שהתגוררו במדינה, והגם שלא הוטלה מגבלה על מספר העולים, נקבעו סדרי עדיפויות שמטרתם להתמודד עם הזרם העצום בזמן כה קצר: ראשונים הם עולי שארית הפליטה, תושבי מחנות העקורים באירופה ומחנות המעצר בקפריסין; ואחריהם יהודי עיראק, תימן ולוב, שהיו תחת סכנת חיים מיידיית. המדינה הצעירה התקשתה להתמודד עם מספר העולים, עובדה שיצרה כאוס גדול וחילוקי דעות בין שני הגופים שטיפלו בעלייה, משרד העלייה והבריאות בראשותו של השר משה שפירא, ומחלקת העלייה בסוכנות היהודית, בראשה עמד יצחק רפאל. הוויכוחים נגעו לסוגיות תפעוליות של קליטת העלייה, אך גם עסקו במהות: בעוד השר שפירא סבר כי יש להתאים את העלייה לכושר הקליטה, תמך רפאל בעלייה המונית ובלתי מוגבלת. על מנת לפעול בצורה טובה ומאורגנת יותר, הוקם בחודש מאי 1950 "המוסד לתיאום", בראשו עמד בן גוריון. התנאים הקשים בהם נתקלו העולים עם בואם לישראל - חיים באוהלים שלא הגנו עליהם מפני החורף הקשה, ומצב סניטרי ירוד שהוביל למחלות ולתמותה - רק חידדו את הוויכוח המהותי והעצימו את קולם של המבקשים להטיל מגבלות על מכסות העלייה (מלכה, 1998, עמ' 43-40).

בדיון שהתקיים בחודש מאי 1949 אמר השר שפירא, כי "אין לנו מקומות אשפוז מספיקים לחולים... הצפיפות שבה חיים העולים מהווה קרקע פורייה להפצת מחלות". זמן קצר לאחר מכן

אמר שר החוץ משה שרת, כי "לא נוכל להסכים לעיקרון של עלייה בלתי מוגבלת ושלא תהיה לנו שליטה על זרם העלייה ... אינני יכול לקבל את העמדה שהעלייה היא דבר שבקדושה שאסור לגעת בו". השניים נתקלו בהתנגדות נחרצת של גולדה מאיר, שטענה כי "ישנה מדינה שהוקמה אך ורק לשם קליטת עלייה. אין בכלל מקום לדון על צמצום העלייה"; ובעיקר בדברים ברורים של בן גוריון: "עלייה אינה עניין כלכלי, היא עניין דומה למלחמה ... כל זמן שיהודים רוצים לבוא לארץ, אפשר יהיה לקלוט אותם" (הכהן, 1998, עמ' 290-292).

יצחק רפאל הציג בשנת 1950 תוכנית עלייה, שמהותה המשך זרם העולים ללא מגבלות או סייגים. הוא סבר כי גם במקומות בהם היהודים חיים בביטחון, עלולות להתפתח פרעות נגדם, והדגיש כי חובה להעלותם לישראל גם בשל החשש שיתבוללו. "אין מונעים מבעד איש מלעלות לישראל, פרט מסיבות רפואיות ומוסריות חמורות", הסביר. "כל מאמץ לא ייקר, אפילו אם הוא מסבך את הנהלת הסוכנות היהודית במצב קשה. כל קליטה, אפילו הגרועה ביותר כאן, אין בה כל רע, כי בסופו של דבר אנו מצילים אנשים אלו מסכנות וממצבים הרבה יותר קשים. אם זורמת עלייה יש אפשרות להרחיבה. אם היא נפסקת - קשה מאוד לחדש אותה" (רפאל, 1981, עמ' 136-138).

שינוי כיוון

לקראת סוף שנת 1951, החל לחול שינוי בתפיסה הנחרצת של בן גוריון בנוגע לעיקרון העלייה הבלתי מוגבלת, והוא הוטרד מאוד מהמצב הבריאותי החמור של רבים מהעולים. לא סוגיות של דיור, תעסוקה והשכלה העסיקו אותו: עליהן העריך שמדינת ישראל תתגבר. והגם שסבר מראש שרבים מבין העולים יגיעו לישראל מבוגרים וחולים, הוא לא תיאר לעצמו את ההיקף העצום מקרבם, עד כדי חשש מפגיעה במשק שהיה נעדר משאבים מתאימים לטפל בהם. לכן הבין שיש לבחון מחדש חלק מהתפיסות לאורך פעלה הממשלה (הכהן, 1994, עמ' 304).

למרות שהעלייה לישראל בשלוש שנותיה הראשונות הוגדרה כ"עלייה המונית", כן הוטלו הגבלות כאלו ואחרות באותן שנים, שנגעו בעיקר לסוגיות של תרומה כלכלית אפשרית, ומצבם הבריאותי של המיועדים לעלייה. בסוף שנת 1948 התבצע פיקוח רפואי במחנות העקורים באירופה על מנת למנוע את הגעתם של מי שלקו במחלות קשות, ובארצות האסלאם נאספו נתונים רפואיים עוד במדינות המוצא. ככל שגדל מספר העולים, ומתקני הקליטה התמלאו, נשמעה בקול רם יותר הדרישה להאטת העלייה, ובעקבות התגברות העלייה מעיראק ומרומניה באביב 1950, החלו להיבנות מעברות כפיתרון חלקי של הבעיה (פיקאר, 2013, עמ' 48-51).

על העלייה ממדינות צפון אפריקה הצרפתית - תוניסיה, אלג'יר ומרוקו - הוטלו מגבלות באותן שנים, כיוון שהן נחשבו לארצות שהיהודים לא נזקקו בהן להצלה מיידית. הסלקציה הייתה רפואית וסוציאלית, והמועמדים לעלייה נדרשו להגיע לבדיקות רפואיות, היחס אליהם היה נוקשה ומאיים ונפסלו מי שנראו לא בריאים או בעלי מומים (פיקאר, 2013, עמ' 67). ד"ר גוסטבו קוני, שעסק במיון עולים באחד מאתרי העלייה במרוקו, כתב לממונה עליו, כי "אנחנו פוסלים לעלייה אנשים הנראים במבט ראשון שמנים מדי או רזים מדי, בעלי עיוותים בעצמות, ליקויים שכליים, כתמי לובן בקרנית העין, דלקת מוגלתית בלחמית ודלקות עור מדבקות". עם זאת, ד"ר קוני הגיע לטפל בעולים בגישה אוהדת, מתוך רצון לסייע להם להגשים את שאיפתם לאחר שנחשף

למצוקותיהם בארץ המוצא, עד כדי כך שאף התייעץ אם עדיף לעקור לילד עין פגומה, העיקר שאפשר יהיה לאשר את העלאתו לישראל (צור, 2001, עמ' 292-293).

הסוכנות היהודית הקצתה מכסות עלייה נמוכות ליהודי צפון אפריקה בכלל, וליהודי מרוקו בפרט. ביולי 1950, הגם שהתנגד להגבלת העלייה, אמר יצחק רפאל בישיבת "המוסד לתיאום", כי "השבוע הגיע הטרנספורטר הראשון של צעירים מצפון אפריקה. הם באים בייחוד ממרוקו וחלק מטוניס. ההוראה היא לקחת רק צעירים בריאים. אם יתברר שאין זה כך, נפסיק עלייה זו". בתקופת העלייה ההמונית עלו מארצות מזרח אירופה 294 אלף עולים ללא סלקציה שבוצעה כלפיהם, לעומת 45 אלף עולים מצפון אפריקה, שהיוו פחות מעשרה אחוז ממספר היהודים שם (מלכה, 1998, עמ' 56-59).

סיבה מרכזית להגבלות שהוטלו על עולים אלו, אפשר למצוא במאמרו של העיתונאי אריה גלבום, שפורסם בעיתון "הארץ" בחודש אפריל 1949. גלבום שהה במשך חודש במחנה העולים בעתלית, ואת התרשמותו מעולי צפון אפריקה סיכם במילים הבאות: "מוצג סימן שאלה רציני ומאיים על ידי העלייה מצפון אפריקה... לפנינו עם שהפרימיטיביות שלו היא שיא. דרגת השכלתם גובלת בבורות מוחלטת, וחמור עוד יותר חוסר הכישרון לקלוט כל דבר רוחני. בדרך כלל הם עולים רק במשהו על הדרגה הכללית של התושבים הערבים, הכושים והברברים שבמקומותיהם; הם נתונים לגמרי למשחק האינסטינקטים הפרימיטיביים והפראיים... אבל מעל כל אלה קיימת עובדה יסודית, חמורה לא פחות, והיא... עצלות כרונית ושנאת עבודה... מה אפשר אפוא לעשות בהם? כיצד לקלוט אותם?... ודאי שכל היהודים הללו זכאים לעלייה לא פחות מאחרים... אבל אם לא ייעשה דבר זה בהתאמה לגבולות יכולת ולקציבות זמן - יקלטו הם אותנו ולא אנו אותם... הנתנו את דעתנו על כך, מה יארע למדינה זו אם זו תהא אוכלוסייתה?" (גלבום, 1949, עמ' 2).

דברים הגזעניים של גלבום היו אמנם בוטים בחריפותם, אך הם אפיינו הלך רוח שהתפשט הן בקרב עיתונאים מובילים והן בקרב מקבלי ההחלטות - ואלו השפיעו על כלל הציבור. לצד ההתלהבות מהצלחת מבצע העלייה ההמוני, החלו להישמע גם הסתייגויות מאיכות החומר האנושי שהגיע לישראל, ותיוגים שליליים כמו "נחשלות", "פרימיטיביות" ו"האופי הלבנטיני של העולים" נאמרו בקול רם. המפגש עם קבוצות מסוימות בקרב עולי צפון אפריקה התברר כטראומתי ומתסכל לשני הצדדים, הקולטים והנקלטים, וכאשר התרחשו מפגשים בין פקידים ונותני עבודה מצד השלטון, לבין העולים - הובילו לא אחת חוסר ההבנה התסכול להתפרצויות זעם ואלימות מצד העולים (ליסק, 1987, עמ' 125-131).

בחודש נובמבר 1952 חל המפנה המשמעותי, והגבלות חמורות הוטלו על המועמדים לעלות לישראל, למעט החרגה של עליות שנחשבו "עליות הצלה" ממדינות בהן היו היהודים בסכנת חיים מיידית - החרגה שנועדה לרכז את התנגדותו העקבית של דוד בן גוריון. התקנות עסקו אמנם במדינות שונות באופן כללי, כאשר לצד מרוקו, תוניס ואלג'יר הוזכרו גם ארצות אירופה המרכזית והמערבית, אך הדיונים שהובילו להחלטה מלמדים כי המטרה העיקרית הייתה לבלום את העלייה ההמונית מצפון אפריקה, ובפועל אכן כך גם היה. ראש מחלקת הנוער והחלוץ בסוכנות, משה קול, אמר כי "בארצות מרוקו, תוניסיה ופרס יש כחצי מיליון יהודים, ועלינו לבחור מארצות

אלה בעיקר נוער וחלוצים בגילאי 13-14. זה יהיה יותר זול, וגם נוכל לחנכם, והם יוכלו לקלוט את המשפחות שלהם כעבור שנתיים-שלוש ביתר קלות, ואם לאו - אנו עלולים לטבוע בים של לבנטיניות, והארץ תהפוך לארץ של לבנט". ראש המחלקה לענייני החלוץ, אליהו דובקין, אמר: "לגבי צפון אפריקה יש לנו ברירה ואנו צריכים להעלות רק את החומר הצעיר והפרודוקטיבי. את כל השאר שיפלו למעמסה על המדינה - אין כל חובה ציונית מצידנו ומצד המדינה להעלותם ארצה" (מלכה, 1998, עמ' 64-70).

חמשת העקרונות לפיהם תונהג העלייה הסלקטיבית, היו: 1. כ-80 אחוזים מהעולים מהארצות שהוחלט לגביהן, צריכים להיבחר מבין המועמדים לעליית הנוער, חלוצים, גרעינים התיישבותיים, בעלי מקצוע עד גיל 35 ומשפחות בהן המפרנס הוא עד גיל 35; 2. כל המועמדים הללו מתחייבים לעבודה חקלאית במשך כשנתיים; 3. אישור עלייה יוענק רק לאחר בדיקה רפואית יסודית; 4. עד עשרים אחוזים ממספר העולים יוכלו להיות מעל גיל 35, ובתנאי שהם נקלטים על ידי קרובים בארץ או נלווים למפרנס צעיר; 5. אישור לעולים הנקלטים על ידי קרוביהם בארץ יינתן רק לאחר בדיקה והתחייבות של קרוב המשפחה הקולט (פיקאר, 2013, עמ' 69-70).

החלת מדיניות העלייה הסלקטיבית נבעה מהחשש כי צפוי גל המוני של עולים ממדינות צפון אפריקה, ומרוקו בפרט, ובשל דימויים הנמוך יש צורך לשפר את איכותה של אוכלוסיית העולים, זאת לצד הצורך למנוע קריסה כלכלית ולקחת "אוויר לנשימה" כדי להתארגן בעקבות גל העלייה הגדול בשלוש השנים הראשונות. כאשר התפרסמו ברבים ההחלטות בנוגע למדיניות הסלקציה אמנם נשמעו הסתייגויות של מספר אישי ציבור, אשר זיהו את ההיבט העדתי של העלייה הסלקטיבית, אך דעת הקהל, התקשורת והמערכת הפוליטית התייחסו להתפתחויות לרוב בשוויון נפש (פיקאר, 2013, עמ' 104-109). כעבור שנה הוחלט לרכז את התקנות, בין היתר בשל העובדה שמספר העולים פחת, משפחות שנדרשו להתפצל הפעילו לחצים ושליחי מחלקת העלייה לא תמיד הקפידו על אכיפתן. אך גם אז לא גבר זרם העולים בכלל, ובקרב העליות מצפון אפריקה בפרט (ליסק, 1999, עמ' 20).

בקרב חוקרים מתקיים ויכוח בנוגע לשאלה מי הוביל את היוזמה להנהגת מדיניות עלייה סלקטיבית. אבי פיקאר טוען, כי מי שעמד מאחורי היוזמה לכך הוא לא אחר מאשר יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בסוכנות, שבראשית הדרך נחשב למי שהתנגד לסלקציה. כאשר החלו הדיונים לקראת קבלת החלטה על מדיניות העלייה לשנת 1952, אמר רפאל כי "עלינו לחתור לכך שתגיע עלייה פרודוקטיבית", והציע שינויים במדיניות הקיימת. הצעתו כללה מניעת העלאתם של חולים, קשישים ומקרים סוציאליים, והגדלת ממדיה של עליית הנוער לטובת סיוע לענפי החקלאות (פיקאר, 1999, עמ' 370-371).

להערכת פיקאר, רפאל לא עמד בלחץ חבריו להנהלת הסוכנות וקובעי המדיניות בממשלה, אשר בעצמם אימצו את דעת הקהל, שנטתה להסכים עם הטלת הגבלות כאלו ואחרות על העלייה. לכן נאלץ להציע את תוכניתו החדשה, שעקרונות של עלייה סלקטיבית היו מהותה. רפאל אמנם לא הציע להגביל את העלייה באופן כמותי, אך תמך בהגבלה איכותית של העולים, ולכן לא פסל סינון של עולים על פי קריטריונים מסוימים. כך, למשל, העדיף להעלות לישראל את תושבי הכפרים בהרי האטלס על פני מי שהתגוררו בערים, מתוך תפישה שקנתה לה אחיזה בציונות והעדיפה

יהודים "אותנטיים" וכפריים על פני יושבי הערים ש"התקלקלו" באימוץ תרבות העיר הלבנטינית. בהמשך מונה רפאל לחבר ב"וועדת הארבעה", שתפקידה היה להמליץ על כללי עלייה. גם בישיבות הוועדה - כותב פיקאר - לא התנהלו ויכוחים מיוחדים כאשר עלתה לדיון סוגיית העלייה הסלקטיבית. פיקאר סבור, כי רפאל החליט להתפטר בהמשך מתפקידו כיוון שביקש להעלים את חלקו בעיצוב מדיניות העלייה הסלקטיבית (פיקאר, 2013, עמ' 87-91).

גם החוקר חיים מלכה טוען כי לרפאל היה חלק מרכזי בהתוויית המדיניות הסלקטיבית. רפאל אכן תרם רבות למאבק לעלייה מצפון אפריקה, מסביר מלכה, אך גם תמך בחוקי הסלקציה כחלק מחברותו ב"וועדת הארבעה". מלכה מצטט מדיון שהתקיים בנובמבר 1951, בו אומר רפאל כי הוא תומך בחיסול קהילות קטנות מדרום מרוקו ודרום תוניסיה כחלק מהעלאת משפחות ולא יחידים, אך מוסיף גם כי "לפי שעה הפסקתי את העלייה ממרוקו לחודשיים, פרט לעליית הנוער, עד להתארגנות הדברים". אם כך פני הדברים, שואל מלכה, מדוע נתן רפאל הוראה להפסיק את העלייה ממרוקו בטרם התקבלה החלטה בנושא, ויותר מכך - מדוע בחר רפאל דווקא במרוקו ולא בשאר המדינות שהיו כלולות בקטגוריה המוצעת להחלת מדיניות של עלייה סלקטיבית? יתר על כן: בהצעה לעלייה סלקטיבית שהביאה "וועדת הארבעה" לאישור הנהלת הסוכנות היהודית נכתב בסיכום הדיון, כי "ההנהלה מקבלת לתשומת ליבה את תוכנית העלייה לשנת 1952 שהוגשה על ידי יצחק רפאל" (מלכה, 1998, עמ' 16, 71-72).

מתנגדת בנחרצות לעמדתם היא החוקרת דבורה הכהן. בן גוריון שינה את עמדתו בשלהי שנת 1951 ותמך בתקנות הסלקציה, כותבת הכהן, אך רפאל נותר איתן בעמדתו ונאבק בנחישות למען עלייה בלתי מוגבלת במשך כל ימי כהונתו כראש מחלקת העלייה בסוכנות. כשהוא כורע תחת משחקי כוחות ומניפולציות, הנחה רפאל את שליחי העלייה בארצות המוצא להמשיך לפעול לטובת עלייה בלתי מוגבלת, וכאשר התקבלו החלטות על הגבלת העלייה בשלוש השנים הראשונות, רפאל עשה כל שיכול היה כדי לעקוף אותן, ואף ספג בשל כך ביקורת מחברי הנהלת הסוכנות והמוסד לתיאום. גם הכהן נעזרת בפרוטוקולים מאותן שנים, וטוענת כי פיקאר הגיע למסקנה מרחיקת לכת זו נגד רפאל באמצעות משפטים אחדים שאמר רפאל בדיונים, למשל כאשר ציין כי "אנו יכולים על ידי פעולה ארגונית והקמת מחנה מעבר למנוע בואם של חולים", או מכתב ששיגר רפאל לאחד מאנשיו בו סיפר שתוכניתו התקבלה. הכהן טוענת כי מטרת הצעתו של רפאל הייתה לאפשר את העלאתם של חולים, עת יגיעו למחנות המעבר, יטופלו ויעלו לישראל, וכי בעקבות התנגדותו הבוטה לסלקציה - אותה ניסה לעקוף בכל דרך אפשרית - ננזף על ידי בן גוריון והותקף על ידי בכירים אחרים בממסד (הכהן, 2001, עמ' 578-581).

רפאל עצמו טען, כי נאבק בכל כוחו נגד כללי הסלקציה המחמירים, אך כאשר הוצגו בדיונים השונים תמונות של המצב הקשה במחנות העולים - באופן שיוביל למחלות קשות - הוא חש כי בן גוריון התייחס אליו כאילו הוא האשם במצב. יתר על כן, רפאל מתאר כי הציע פשרה לפיה תתקיים סלקציה משפחתית ולא אישית, במסגרתה יוכל כל מפרנס להעלות את כל משפחתו לישראל. "עלינו להסביר לציבור את הסכנות בצמצום העלייה - ולא להיכנע לו", אמר בישיבה שהתקיימה, אך בעל כורחו - כך על פי תיאורו - נאלץ לענות "אמן" על ההחלטה להעביר את הטיפול הרפואי

בעולים למשרד הבריאות, שהמנכ"ל שלו היה אז ד"ר חיים שיבא שתמך בסלקציה, ואשר לו תהיה הסמכות לאשר או לפסול עולים (רפאל, 1981, עמ' 150-156).

מבין שתי הגישות, אני סבור כי זו של הכהן היא הנכונה יותר. רפאל, על פי עדותו שלו וגם על פי עדויות בנוגע לפעילותו, אכן תמך בעלייה בלתי מוגבלת, ודחף לכך בכל מאוּדו. בנוגע לשנים הראשונות אין על כך ויכוח. אך גם כשהחלו לעלות רעיונות בנוגע להטלת מגבלות על העלייה, רפאל ניסה בכל כוחו להיאבק בכך, ואם היו מקרים בהם הרים ידיים - הרי שמדובר במצבים שהחלטות נכפו עליו, או שהלחץ שהופעל עליו מצד ראשי המדינה, ובפרט בן גוריון, היה כל כך כבד, עד שנאלץ למצוא פתרונות יצירתיים ודרכים עקלקלות, כדי לתת מצד אחד תחושה שהוא פועל בהתאם לרצון ולצורך, אך מצד שני ממשיך לנסות להעלות כמה שיותר יהודים למדינת ישראל, לעיתים תוך עקיפה של הנחיות.

קדחת מיסטית במרוקו

כרבע מיליון יהודים התגוררו במרוקו ערב הקמת מדינת ישראל, והם היוו את הקהילה היהודית הגדולה ביותר מבין מדינות צפון אפריקה. האוכלוסייה היהודית במרוקו הייתה מפוזרת במדינה, כאשר הריכוז הגדול ביותר היה בעיר קזבלנקה, ואחריו בערים פאז, מרקש, רבאט, מקנז וטנג'יר, והשאר מפוזרים בכפרים ועיירות. מרוקו לא נחשבה בשנות המדינה הראשונות כארץ שהיהודים בה זקוקים להצלה, בין היתר בשל היותה תחת שליטה צרפתית, ולכן גם לא הוחלה עליהם מדיניות של עלייה המונית. לכן עלו באותן שנים רק כ-20 אלף יהודים על אף שרבים מהם ביקשו להגיע לישראל, כאשר נציגי העלייה בעצמם בולמים את כוונות העלייה הללו. יתר על כן, בחודש יוני 1949 נחתם הסכם בין הסוכנות היהודית לנציב הצרפתי במרוקו, ובו נקבעה מכסה של 600 עולים בחודש (פיקאר, 2013, עמ' 17-18, עמ' 64-65).

ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל התקבלה בקרב יהודי מרוקו בהתרגשות אדירת ממדים. "נראה היה שהתקווה העתיקה מתגשמת וכי עתה, אחרי ציפייה בת אלפי שנים, המפגש עם ירושלים חדל להיות שאיפה דתית והפך לתוכנית בת ביצוע", תיאר זאת אנדרה אדם, חוקרה של העיר קזבלנקה. יש שכינו את ההתלהבות בתואר "קדחת מיסטית", עד כדי כך שאם רק היה אפשר, הרוב המכריע היה עוזב הכול ועולה לישראל. ולא בכדי: מאז שנת 1947 חיו יהודי מרוקו בתחושת דיכוי מסוימת, שכן לאחר הכרזת האו"ם על הקמת מדינה יהודית הגבירו השלטונות את הפיקוח והאיסורים על הפעילות הציונית. בעוד שלמוסלמים הותר להזדהות עם המאבק הערבי על ארץ ישראל, הרי שעל היהודים נאסר להזדהות עם בני עמם שנאבקו באותם ימים על הגשמת חלום הדורות. החשש הפיזי בקרב היהודים הלך וגבר, ועימו הרצון לעלות להגיע לישראל (צור, 2001, עמ' 253-255).

בחודש יוני 1948 קיבל החשש הפיזי ביטוי מוחשי. זמן לא רב לאחר נאום של הסולטאן המרוקני - אשר במהלכו תמך מצד אחד במאבק הערבי בארץ ישראל, ומצד שני שיגר מסר כפול, לפיו היהודים הם חלק בלתי נפרד מהאומה המרוקנית, אך גם איים שזכויותיהם ייפגעו אם יתמכו במאבק הציוני - פרצו פרעות ביהודי אוג'אדה וג'ראדה, שתי נקודות יישוב הממוקמות בצפון מזרח מרוקו, במהלכן נרצחו למעלה מארבעים יהודים, ונפצעו עשרות. היהודים ראו בחלק המאיים של הצהרת

הסולטאן ככזה שהעניק הכשר לפורעים, ותחושת חוסר הביטחון שלהם גברה. לכן, עוד קודם לחתימה בין הסוכנות לנציב הצרפתי, החל גל של עלייה חשאית ובלתי לגאלית ממרוקו, זאת בשל העובדה שהשלטונות הצרפתיים סירבו להעניק דרכונים ליהודים שביקשו לעזוב את המדינה, תוך שהבורחים משתמשים בדרכונים מזויפים ומסתייעים בשליחי המוסד לעלייה ששהו באלג'יר. עם זאת, בישראל לא נחשבו יהודי מרוקו כמי שנמצאים תחת איום מייד, למשל כמו יהודי תימן ועיראק שהועלו לישראל במספרים גדולים (צור, 2001, עמ' 85-89, עמ' 255-257).

"עם הכרזת המדינה נעשה מצבם של היהודים רציני", תיאר פרוספר כהן, שהיה אז מזכיר ההסתדרות הציונית במרוקו. "ערביי מרוקו לא יכלו להשתתף באופן פעיל במלחמה, בהתחשב בסטטוס המדיני של ארצם. אולם הכרזת הסולטאן שערביי מרוקו לא יגישו עזרה לאחיהם בארץ ישראל, ושגם היהודים אינם צריכים להביט על ציוני ארץ ישראל כעל אחיהם - הצהרה זו הובנה כעידוד לערבים והועברה בעיתונות וברדיו בהסכמת הצרפתים" (סעדון, 1994, עמ' 112).

אך בעוד יצחק רפאל תמך בהעלאתן של משפחות מרוקאיות בפרט, ומזרחיות בכלל, כיחידה אחת - מטעמים חינוכיים וכלכליים - התנגדו ראשי ההנהגה לרעיון זה בשל השוני התרבותי אשר ראו בין העולים ממדינות המזרח לאוכלוסייה הוותיקה בארץ, כמו גם בעקבות רצונם להפריד צעירים ממשפחותיהם כדי לעצב אותם ברוח המתאימה למפעל הלאומי. יחס זה הלם את תפישת ההנהגה כי העולים המזרחים אינם מוכשרים מבחינה רוחנית ותרבותית כפי שהיו מוכשרים החלוצים מהדורות הקודמים, הווה אומר לנהל בעצמם את יישוביהם החקלאיים (צור, 2001, עמ' 325).

עוד בראשיתה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, נחשבו היהודים שהגיעו מארצות האסלאם ככאלו שיש ביכולתם לבצע משימות של התיישבות ועבודה חקלאית באופן טוב יותר מזה של העולים מארצות אירופה. האידיאולוגיה הציונית החשיבה את חיי הכפר ועבודת האדמה כערכים נשגבים, והחקלאות היהודית בארץ ישראל היוותה סמל להצלחת המפעל הציוני, והשינוי שחולל בשטח. הידיעה שיש ברחבי העולם יהודים כפריים עובדי אדמה הציתה את דמיונם של שליחי העלייה השונים, ויהודה גרינברג, שליח תנועת המושבים במרוקו, אף הכריז בשמחה: "מצאתי עובדי אדמה יהודיים". עם זאת, המציאות הייתה שונה: הגם שעם עליית השלטון הקולוניאלי בצפון אפריקה עזבו רבים מהיהודים את הערים אל אזורי הכפר, בשנת 1951 היו רוב יהודי מרוקו - כשבעים אחוזים - תושבי קהילות עירוניות גדולות. מרבית היהודים שכן התפזרו בין עשרות בכפרים, לא היו חקלאים אלא בעלי מלאכה. אך הרקע הכפרי שלהם הספיק לראשי המדינה ומנהלי העלייה להפנותם, עם הגעתם לישראל, ליישובי פריפריה מרחוקים על מנת ליישב את הארץ, כמצוות בן גוריון, ולוי אשכול אף אמר כי "אנשי הכפרים יכולים לעמוד בעבודת טוריה". אך רבים מן העולם הסתייגו משליחתם אל מחוזות נידחים שאינם קרובים לערים גדולות, חשו מרומים וסירבו לעיתים להגיע ליישובים שהופנו אליהם. "שלחו כל משפחה לפי שיקול הסוכנות", תיארה אסתר אזולאי, שעלתה באותן שנים ממרוקו. "גיסי לקרית שמונה, בן הדוד לקרית גת ואנו לירוחם. בעלי אמר שזה בנגב ורחוק מכל מקום, אבל איש הסוכנות התעקש ואמר שזה מאוד קרוב, שהילדים נוסעים באופניים לבאר שבע". הניכור בין הקולטים לנקלטים גבר, והמתח והתדמית השלילית שהיו ממילא כלפי העולים, רק הועצמו (פיקאר, 2005, עמ' 593-601).

מי שהיה בין הגורמים הרשמיים הראשונים שהתבטא באופן שלילי בנוגע לעולים ממרוקו, היה שר החוץ משה שרת, שבדצמבר 1948 אמר לשגריר ברית המועצות באר"ם, כי "יש ארצות - ארצות צפון אפריקה, שלא את כל היהודים מוכרחים להעלות. אין זו שאלה של כמות, אלא גם של איכות האנשים... אנחנו מעוניינים להעלות את יהודי מרוקו לארץ ואנחנו גם עושים בקשר לכך מאמצים גדולים, אבל אין אנחנו יכולים לסמוך על יהודי מרוקו שהם בלבד יבנו את הארץ, מפני שאין הם מחונכים לכך". דבריו של שרת ביטאו לא רק חשש משינוי לרעה בצביון הדמוגרפי והתרבותי לרעת יוצאי עדות אשכנז, אלא גם רצון להדגיש את האוריינטציה האירופית של תושבי המדינה וליצור זיקה בין המעשה החלוצי לעלייה ממזרח אירופה (צור, 2001, עמ' 269).

התיוג השלילי כלפי העלייה ממרוקו בא לידי ביטוי בתדמית שנוצרה לעולים, כאשר בני ובנות העדה זוכים לכינויים כמו "מרוקו סכין", "בלתי יציבים", "שותי עראק", "בלתי אמינים" ו"אימפולסיביים". ההבדלים בין העולים לבין האוכלוסייה הוותיקה היו תהומיים, כמעט בלתי ניתנים לגישור באותה עת: בניב השונה של העברית, במערכת היחסים הפנים-משפחתית ובחלוקת התפקידים בין המינים, בסגנון הלבוש, דפוסי הבילוי ובתפיסת מהותה של הדת. הפערים הללו הובילו לתחושת אפוטרופסות מוחלטת של האוכלוסייה הוותיקה, שדגלה ב"כור היתוך" שמשמעותו עבור עולי מרוקו - התנתקות מהאלמנטים הייחודיים של מסורת עדתית, והענקת דומיננטיות לתרבות האשכנזית ממזרח וממערב אירופה. מושגים פוליטיים ואידאולוגיים בהם השתמשו הקולטים - כמו "סוציאליזם", "ציונות מדינית", "קולקטיביזם" ו"חלוציות" - היו אף הם זרים לעולים שהגיעו ממרוקו, ואף מיתר ארצות האסלאם אחרות (ליסק, 1987, עמ' 127, 139).

בשלהי 1951, כאשר גלי העלייה ממדינות מוצא אחרות הגיעו לרוויה, נותרו יהדות צפון אפריקה, ובפרט יהדות מרוקו, כמועמדות העיקריות למילוי השורות. קבלת תקנות הסלקציה באותה נקודת זמן התבססה אמנם באופן רשמי על הטיעון לפיו המצב הכלכלי הקשה והתנאים המורכבים בישראל מהווים בלם, אך בפועל הושפעה מהותית מההתייחסות השלילית הבוטה לה זכו בעיקר העולים ממרוקו. מאמריו הקשים של אריה גלבלום לא היו קול קורא באפלה, אלא אפיינו הלך רוח. כך, למשל, הגדיר אלכסנדר בן נון, שהיה מחנך באחד ממוסדות עליית הנוער, את "שלושת המאפיינים של הפסיכיקה של הילד ממרוקו: 1. פרימיטיביות; 2. ברוטליות; 3. כבוד עצמי מופרז". גם בן גוריון, שבאופן עקרוני תמך בעלייה בלתי מוגבלת, סבר שההבדלים בין יהודי אירופה לרוב יהודי ארצות האסלאם מקורם באפשרויות החינוך שהיו טובות יותר לראשונים. עם זאת, קשה לטעון כי יהודי צפון אפריקה בכלל ומרוקו בפרט הגיעו לישראל נטולי חינוך וקשר למערב, שכן במשך השנים הם היו נתונים במדינות המוצא לשלטון צרפתי, למדו בבתי ספר ראויים ונחשפו לתרבות המודרנית (פיקאר, 2013, עמ' 78-84).

בין השנים 1952-1954, בהן מומשה מדיניות הסלקציה באופן מובהק, עלו ממרוקו לישראל כ-16 אלף יהודים בלבד, מספר שהיה פחות ממחצית הריבוי הטבעי בקרבם באותה תקופה. בקרב מקבלי ההחלטות עלה חשש ממה שמוגדר "לבנטיניזציה של הארץ", וראש מחלקת העלייה בסוכנות, גיורא יוספטל, אף טען כי עליית יהודי ארצות האסלאם יש בה בכדי לסכן את קיום המדינה כשומר: "הם, עדות המזרח, מלאים בורות וחוסר אידיאלים בדלות איומה... אין שום ברירה אחרת, אלא סלקציה וסלקציה חמורה" (מלכה, 1998, עמ' 76-80). החוקר משה ליסק אף טוען, כי

“מעולם בתולדות שיבת ציון של ימינו לא תוקנו תקנות דרקוניות כדוגמת אלה (תקנות הסלקציה) לגבי עלייה. המשמעות המיידית של החלטה זו הייתה פיצול משפחות, כאשר הזקנים, הנכים והבלתי כשירים לעבודה הושארו במרוקו, ואילו הצעירים והעשירים עלו לארץ” (ליסק, 1986, עמ’ 15).

שתי שנות הסלקציה הללו היו שנות שפל בכל הקשור לעליית יהודים לישראל: שערי מזרח אירופה ננעלו בפני יהודים; יהודי אמריקה ומערב אירופה לא גילו עניין מיוחד בעלייה לישראל; ועליית יהודי צפון אפריקה נבלמה בשל מדיניות הסלקציה. בד בבד הגיעו לממשלה ולסוכנות דיווחים על החמרה במצבם הביטחוני של היהודים במרוקו, שאף גובו באזהרות של אנשי השלטון הצרפתי במדינה, לפיהן היהודים המתגוררים בכפרים נמצאים בפני סכנת השמדה של ממש. באחד הדיונים אף אמר משה קול, כי “נעשה עוול גדול ליהדות מרוקו וצפון אפריקה. הפצנו מסביב ליהדות זו אגדות, שהיא יהדות של סכינאים וכדומה... היהדות ברובה הגדול היא יהדות חיוביות שיכולה להביא ברכה”. למרות זאת, עדיין לא התקבלה החלטה להכריז על יהדות מרוקו כ“עליית הצלה” ולחדול ממדיניות הסלקציה, אף אם חלה בה הגמשה ונעשו ניסיונות להעלות כפרים שלמים של יהודים (מלכה, 1998, עמ’ 103-106).

עם פרוץ המאבק על עצמאות מרוקו החלה להתעורר בישראל דאגה לגורל היהודים במדינה, לאחר שהתקבלו דיווחים על התגברות האנטישמיות כלפיהם. בחודש יולי 1954 הקים המוסד למוזדיעין ולתפקידים מיוחדים, בסיוע הסוכנות, מחתרת יהודית להגנה עצמית, ואכן - חוליות כאלו הוקמו ועסקו הן בהגנה והן בעלייה. הסכנה שריחפה מעל ראשם של היהודים עוררה זעקה בקרב מנהיגי התנועה הציונית יוצאי המדינה, שדרשו לבטל את הסלקציה ולהכיר בעלייה ממרוקו כ“עליית הצלה”. ואכן, הקריטריונים לסלקציה התגמשו (אך לא בוטלו) ובשנת 1955 אושר להעלות ממרוקו כ-3,000 עולים מדי חודש. כעבור שנה, במארכ 1956, זכתה מרוקו בעצמאות, אסרה על כל פעילות ציונית בתחומה, ולכן המשך העשייה - כולל העלאת יהודים לישראל - עבר לפעילות מחתרתית ובלתי לגאלית, כאשר ישראל מבינה את חומרת המצב ומתייחסת לעלייה זו כאל “עליית הצלה”. אך גם אז נותרו פערים עמוקים בין האוכלוסייה הוותיקה והנהגתה - שמוצא רובן המכריע מארצות אירופה - לבין העולים ממרוקו, שהמשיכו לסבול מתדמית שלילית, כ“פרימיטיבים” שתרבותם נחותה. האינטליגנציה האשכנזית הכירה את המסורת, התרבות והאידיאלים של העולים ממרוקו, ושפטה אותם רק על פי העוני וחוסר היכולת להשתלב בחברה הישראלית - בשל אותן דעות קדומות. יחס הבוז הזה פגע בעולים ממרוקו יותר מחיי העוני אליהם נקלעו, והתהום העדתית שנפערה הובילה למתח בין עדתי, שהתפרץ בעוצמה במהומות ואדי סאליב בשנת 1959 (מי-עמי, 2005, עמ’ 1-4; פיקאר, 2013, עמ’ 357).

האם היחס לעולים ממרוקו, ומדיניות הסלקציה הנוקשה שהופגנה כלפיהם, מקורן בגזענות מובנית של הממסד בישראל וראשיו? או שמא מדובר גם באילוצים נוספים, אובייקטיביים, שחייבו את ראשי המדינה לפעול כפי שפעלו. על כך קיימת מחלוקת עזה בין החוקרים השונים.

אבי פיקאר מגדיר את היחס לעולים בשם “גישת הסולידריות המתנשאת”, ומסביר כי היחס המתנשא והמסתייג התקיים במקביל ליחס המשלב ולסולידריות, פרי האתוס הלאומי. הווה

אומר: מדיניות העלייה המגבילה והיחס המתנשא לא היו הגורם היחיד לסלקציה כלפי עליית יהודי צפון אפריקה בכלל ומרוקו בפרט - הם גם הושפעו מהמצב הכלכלי הקשה במשק, והביטחון היחסי של היהודים במדינה, בעיקר עד שנת 1956. כל עוד הייתה מרוקו תחת שלטון קולוניאלי, חשו מנהיגי ישראל כי אין צורך להגדיר את העלייה משם כ"עליית הצלה", אך כאשר התפורר השלטון הצרפתי התקשו בישראל להבין מתי בדיוק לשנות גישה - עד שהעלייה ממרוקו נאסרה באופן רשמי. בוודאי שהייתה התנשאות כלפי העולים ממרוקו, מוסיף פיקאר, ויחס זה תפס משקל לא מבוטל בגישה כלפיהם - אך אין לשפוט את הנפשות הפועלות באותן שנים מבלי להבין את רוח התקופה, ובסיוע עולם מושגים שונה, בן ימינו, מזה שהכירו אז. קובעי המדיניות ועימם האוכלוסייה הוותיקה פעלו בהקשר תרבותי מסוים, רלוונטי לאותן שנים, והם לא יכלו להבין את מלוא חומרת ההתנשאות, בוודאי לא כפי שאפשר להבינה כיום, אלא התנהלו על פי עולם מושגים אחר לגמרי (פיקאר, 2013, עמ' 356-360).

החוקר סמי שלום שטרית נמצא בקוטב השני. לתפיסתו מדיניות אי-השוויון, ההתנשאות, היחס לעולי המזרח כאל נחותים והדיכוי היו מתוך מודעות מלאה של ראשי המדינה באותן שנים, שרובם הגיעו מארצות אשכנז וניהלו סדר עדיפויות ברור - גם אם לא רשמי וגלוי - שהציב את העולים מארצות האסלאם במקום נמוך, והוביל לדיכוי כלכלי, חינוכי, תעסוקתי, תרבותי וחברתי שלהם. לכן הניסיון לייצר מיתוסים מאותם ימים - "כולנו היינו במעברה" או "היה שוויון בין כולם אבל המזרחים נתקעו כי היו חסרי השכלה ועצלנים" - מגיע מתוך השאיפה להצדיק את הדיכוי כלפי עולי ארצות האסלאם, להעניק לו רציונליזציה ולהכחיש את העוולות שבוצעו בכוונת מכוון ובאופן ישיר על ידי הממסד. ההחלטה על יישום מדיניות הסלקציה לעולים זכתה לתמיכה נרחבת בקרב חוגי השלטון, נהנתה מרוח גבית של התקשורת שעיצבה את תודעת ההמון כלפי המזרחים באופן מתנשא וגזעני, וגם מדיניות יישובם של העולים ומיקומם בחלק התחתון של הסולם הסוציו-אקונומי לא התרחשו במקרה - כאשר רק לעיתים נדירות נעשה קשר בין אי-השוויון למדיניות האפליה. שטרית אף מייחס לבן גוריון חלק מרכזי בעיצוב יחס המדינה כלפי המזרחים כנחותים, כשהוא מצטט אותו, בין היתר: "נסתלקה השכינה מעדות יהודי המזרח, והשפעתם בעם היהודי פחתה או חדלה לגמרי. במאות השנים האחרונות עמדה יהדות אירופה בראש העם, גם מבחינת הכמות וגם מבחינת האיכות". הוכחה נוספת לכך שהיחס לעולי המזרח מקורו אינו בתמימות של ראשי המדינה, היא קליטת יהודי אתיופיה בשנות השמונים והתשעים. גם אז, מסביר שטרית, הפעילה המדינה את אותן הנחות יסוד תרבותיות גזעניות, התייחסה אליהם כאל בני תרבות נחשלת, שיגרה אותם אל מעונות קליטה מפוקחים היטב והסלילה אותם ללמוד "מקצוע" - זאת בניגוד לעולים מברית המועצות שאף הם הגיעו באותן שנים וזכו ליחס ממסדי שונה (אם כי גם "זכו" לתיוגים שהעניקה להם האוכלוסייה הוותיקה). גם במקרה הזה, אומר למעשה שטרית, בולט הפער בין יוצאי ארצות אירופה ליוצאי ארצות אפריקה (שטרית, 2004, עמ' 62-97).

אני קרוב יותר למסקנותיו של שטרית. אכן, לא קל לשפוט את יחסם של ראשי המדינה באותן שנים - שעל כתפיהם עמסו את נטל העלייה, ההתיישבות, הביטחון והכלכלה בישראל שזה עתה קמה - על פי הקריטריונים המקובלים בימינו. קשה אף להבין לעומק את נבכי נפשם של העוסקים במלאכה. עם זאת, וגם על סמך דברים שהובאו בפרק זה, נדמה כי היחס שלהם כלפי עולי מרוקו

אכן היה נגוע בראש ובראשונה בהתנשאות ובגזענות שאין בהן מן התמימות, כפי שהיטיב להגדיר זאת שטרית.

תחושות אלו נבעו הן מבורות בנוגע לקהילה ולתרבותה, והן מהחשש שהניסיון להשליט תרבות אירופית ומערבית שהיו מוכרות להם היטב מארצות מוצאם - ייתקל במכשולים אם תשתלט על המדינה תרבות אחרת, "פרימיטיבית", שמקורה בארצות האסלאם בכלל ומרוקו בפרט. ה"אחר" במקרה הזה היה שונה לחלוטין, עם שפה לא שגורה, מנהגים ותרבות שאינם מוכרים וחיי קהילה ומשפחה זרים - ואלו הוסיפו לתחושת האדנות ממילא של האוכלוסייה הוותיקה ומנהיגיה כלפיהם, הקלו עליהם להתייחס אליהם באופן מתנשא וגזעני, וסייעו להטיל מגבלות על עלייתם לישראל ולדחוק אותם לתחתית הסולם עם הגעתם לכאן, פיזית ונפשית. לא היה רצון של ממש להכיר את העולים ממרוקו, ללמוד אודותיהם ולהבין את נסיבות חייהם, וגם אם אפשר לייחס חוסר רצון זה לריבוי האתגרים המורכבים ועומס העשייה הכבד שניצבו בפני ראשי המדינה - עוד מראשית הצירים, העולים היו בעיניהם גוש אחד ולא פרטים, נטולי פנים וזהות, ללא רגשות או שאיפות, נחותים ונחשלים, אחרים לגמרי ושונים לגמרי.

פרק שלישי שער מרוקו

בחודש דצמבר 1952 עלו מישראל למרוקו שישה ילדים, כולם ילידי קזבלנקה. כחלק מתקנות הסלקציה עלו השישה בגפם, ללא משפחותיהם והוריהם שנותרו במרוקו, וכחלק מעליית הנוער. בתוך זמן קצר מהגעתם לישראל, הואשמו השישה במעשי כייסות וגניבות - בין היתר סיגריות וסדינים - כמו גם בבריחות ממוסדות מחלקת הנוער. כעבור כחודשיים גורשו השישה למרוקו, ללא כל הליך משפטי, בצעד שעורר כבר אז - וגם היום - מחלוקת עזה וכעס רב. בדיון שהתקיים בנושא אמר משה קול, כי השישה הוחזרו בהסכמתם ובהסכמת הוריהם, אי אפשר היה לרפא אותם ממחלות עימן הגיעו לישראל, והוסיף כי "במשך חמישה שבועות התאספו במשטרת חיפה שישים תיקים... אי אפשר היה להכניס אותם לשום מוסד... בדרך כלל בין הנוער שמגיע ממרוקו חמישה אחוזים הם מופרעים מבחינה נפשית... להורי ילדים אלה גם ילדים בריאים, אלא שרצונם להיפטר מהמקרים הקשים במשפחה". בנוגע לנתונים, קיים ויכוח בין חוקרים בנוגע לאמינות הפרטים שמסר קול בדיון, ולאירוע בכלל: חיים מלכה מציין, כי קול סילף את העובדות. כנגד הילדים נפתחו רק כעשרה תיקים, אין עדות להסכמת ההורים להשיבם, ואין הוכחה לכך שהילדים היו חולי נפש - וגם תמיהה שהעלה בן גוריון בנוגע להליך מקורה בהיתממות בלבד. בן גוריון ביקש לברר אם ההליך חוקי - וכי אינו אמור לדעת כי גירוש יהודים לארץ ערבית ללא הליך משפטי אינו חוקי?

מלכה אף מותח ביקורת על דבורה הכהן, שקיבלה את דבריו של קול בדיון כפשוטם, בן היתר שהילדים היו חולי נפש וכי נפתחו כנגדם שישים תיקים פליליים - מבלי שיש כאמור הוכחה לכך (הכהן, 1994, עמ' 311-312; מלכה, 1998, עמ' 88-91).

האירוע עורר סערה, ומי שנדרש לעסוק בו היה גם נתן אלתרמן, שהתייחס אליו במסגרת "הטור השביעי". ב-13 במארכ 1953 פרסם אלתרמן את השיר "הבלתי מנוצחים", הסביר מיד בפתיחה כי "הם ששת הילדים שהועלו לישראל ולא קיבלו עול משמעת עד שהוחזרו כלעומת שבאו" - והוסיף דברי שבח לאותם ילדים. "שבח לכם ילדים שישה/שישה זוקפי קודקוד בל יסובן.../הלל לכם שישה ילדי זינוק/ילדי סיוט/שלא יכלו להדבירכם לא השמיים לא הארץ לא החוק ולא החסד/שחרף היותכם למול כולנו במיעוט/גברתם על כל פסוקי שיבת ציון". אלתרמן לא הסתפק רק בתשבוחות לילדים, אלא אף מתח ביקורת כלפי הממסד הקולט שלא ידע להתמודד עם המצב החריג: "שבח לכם והלל/אשר פרצתם כל ערב ההסגר והכלובים/ומן הקרנטיין שבתם כל יום לברוח/ברוח ונפול-בכף והימלט/שהייתם מקרים קשים ומורכבים/שכל המשגיחים והשוטרים והמדינה ומוסדותיה הרחוקים והקרובים/נותר סוף סוף עומדים כנגדכם בכל הכוח.../הלל לכם ושבח ילדים שישה/אשר לא התאמתם בשום פנים ואופן למסגרת/שנמאסו לכם העניינים והטיפול שיש בו הבנה ויש גישה/ולפעמים חסרו לכם אולי סתם רחמי לב-איש ולב-אישה/כדרך אם/אף כי אמכם אישה רעה ומאוד לא היגינית ונבערה" (אלתרמן, 1953, עמ' 2).

בשירו זה נוטל אלתרמן צד באופן ברור. הוא מחבק את הילדים, שלדבריו הגיעו לישראל אבודים, ללא משפחתם, חשו כבולים במסגרות שניסו להכניס אותם אליהן - וכטבעו של אדם, ובוודאי ילד, מיררו את חייהם של הקולטים, ביקשו לצאת אל אוויר העולם מתוך אותן מסגרות כובלות ולא נשברו גם כאשר הוטלו עליהם סנקציות כאלו ואחרות. במקביל מותח אלתרמן ביקורת חדה ולא מרומזת על הצד הקולט, שהדביק לילדים ולמשפחותיהם שנותרו בקזבלנקה תדמית שלילית ונחותה - ואף היה חסר לב ורגש בבואו לטפל במצב עדין מסוג זה. ייתכן כי הוא אף מותח ביקורת, במקרה זה מרומזת, על בן גוריון, כשהוא כותב: "ונא לשלוח רק את המובחר ונא לברור ולא להתבייש/ואם האב נפסל ואם האם/להשתדל מאב ואם אותם לקחת" - זאת לאחר שבדיון בנושא, לצד שאלת חוקיות גירושם של הילדים, אמר בן גוריון כי "הבעיה העיקרית היא למה מביאים ילדים כאלה, זה אסון וחרפה. קשה לתפוס את הדבר למה אין בוררים בחורים אלה לפני עלותם?". בסיום השיר אלתרמן אף תובע חשבון נפש מהצד הקולט, קרי מדינת ישראל: "תנו להרהר בכל אשר קרה/לנוח תנו ולהתאושש קמעה/בהכנעה ראשינו מורכנים/הוגש חשבון/ניתן גם לקח מה" (אלתרמן, 1953, עמ' 2; טרטנר, 2001, עמ' 32; מלכה, 1998, עמ' 90).

השיר הזה מהווה עדות אחת, מני רבות, לתפיסה לפיה אלתרמן לא היה משורר חצר, אלא שילוב של משורר המגויס בכתיבתו בכל מאודו לטובת המעשה הלאומי מצד אחד, אך מצד שני גם כזה שלא חוסך במילותיו את ביקורתו מהעושים במלאכה וממדיניותם כשהוא סבור שהם שוגים, תוך שהוא מביע תמיכה גורפת בעלייה בלתי מוגבלת מארצות צפון אפריקה בכלל, ומרוקו בפרט, אותן ראה כברכה גדולה למדינה הצעירה. "וטוב לזכור פתאום בכמו הרהור מאוב/כי לא ממיתר אחד כינור העם ניזון/לא כל אקורד שבו היה חתום ב'ובסקי', ב'אביץ' או ב'מן', ב'ברג', ב'טל', ב'זון'/ישנה עוד נסיכות שלמה/בין עמודיה ניצבה מן גבהות זרה וחגיגית/בעסקנות ציבור לא

נתרפסו שמותיה/כמעט מאז חסדאי והנגיד", כתב בשיר "עם הקונגרס הספרדי", וביקש למעשה להבהיר לציבור קוראיו כי העם היהודי אינו מורכב מקהילה אחת, שחלקיה יוצאי עדות אשכנז, אלא מרבדים נוספים. "אמצי כוחך הגמוני אשכנזית", מסיים אלטרמן את השיר, בקריאה לממסד לגלות גדלות נפש ולקבל את זרם העולים מצפון אפריקה ומרוקו כפי שהם, ללא גינוני אדנות הגמוניים (אלטרמן, 1954, עמ' 2).

העיסוק העיתונאי והאקטואלי של אלטרמן בסוגיות עלייה למדינת ישראל בכלל, והעלייה ממרוקו בפרט - ובוודאי במדיניות העלייה הסלקטיבית - היה אינטנסיבי, והוא המשורר היחיד שיצא נגד מדיניות זו. לא אחת מצא עצמו אלטרמן מתייצב נגד הזרם השלט בכור מחצבתו הפוליטי, תוך שהוא מביע עמדות אופוזיציוניות וביקורתיות נוקשות בנושא. את עולי מרוקו באותן שנים הוא מקבל בטוריו באהדה ובאמפתיה, מביע את מוטרדותו מהתיוג השלילי שמוצמד אליהם, ולא מהסס לבקר את התנשאות הממסד כלפיהם, ככזה המאלץ אותם גם לבגוד בערכים אותם ספגו בארץ מוצאם (קרטון-בלום, 2015, עמ' 138-139).

"בכל מלאכות החפירה והיישוב והסלילה/החרישה והזריעה/מקצה הארץ עד קצה/הם בנאי יומה והם שומרי לילה/והם כיום עיקר חילה וחלוציה", כתב אלטרמן בשיר "נטל הקליטה", לאחר שקרא ידיעה בעיתון לפיה 12 מ-13 היישובים שהוקמו בחבל לכיש אוכלסו על ידי עולים מצפון אפריקה בכלל, ומרוקו בפרט. בדבריו אלו מבקש אלטרמן למחוק את התווית השלילית ולהבהיר לציבור בישראל, ולמקבלי ההחלטות, כי העולים הללו הם החלוצים החדשים והאמיתיים, לא רק בהתיישבות אלא גם בשירות הצבאי, והם הנושאים העיקריים בעול: "כי תוך כדי דיון על נטל קליטתה וכובד משאה/ אומר ליבנו לנו - כי לא ברור אם אנו הנושאים אותה/או שמא היא, בעצם, הנושאת אותנו" (אלטרמן, 1955, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 459; נאור, 2006, עמ' 321).

אלטרמן לא היסס למחות במסגרת כתיבתו ב"הטור השביעי" כנגד היחס לעולים ממרוקו, ואירועים רבים הקשורים בעלייה הזו - כמו גם בעלייה מצפון אפריקה בכלל - הגיעו לתודעת הציבור בזכות השירים שפרסם. ביוני 1955 פורסמה בעיתון "הארץ" ידיעה שכותרתה "עולים ממרוקו הועברו בכוח לחבל לכיש". בגוף הידיעה נכתב, כי הסוכנות היהודית הזעיקה משטרה לנמל חיפה, על מנת לאלץ בכוח כ-88 עולים שהגיעו מהכפר דמת במרוקו להתפנות למושב "משואה" שבחבל לכיש - בעוד העולים עצמם סירבו לעשות זאת, וביקשו להישאר בנמל או לעבור למחנה "שער העלייה" הסמוך ("הארץ", 1955, עמ' 4).

אלטרמן לא נותר אדיש לפרסום. הוא אמנם לא שלל את מדיניות פיזור האוכלוסייה ברחבי הארץ, אך סירב לקבל את המוסר הכפול שהיה נהוג במדיניות זו, שהייתה רלוונטית כלפי המזרחים אך לא כלפי האוכלוסייה הוותיקה והאשכנזית. עוד באותו שבוע פרסם את השיר "שער העלייה", ובו ביקר באופן נוקב את היחס הלא הוגן כלפי העולים. "כי נוצרה פה כמין הסכמה חשאית/לא כתובה בציפורן/שעניין החלצות ומשמר היא חובה מפורשת - על מי/?רק על עם העולים/לנו זכות הבחירה בין חזית ועורף/אך הבא משלם כרטיסו/ביציאה אל הקו הקדמי". בהמשך השיר מדבר אלטרמן באופן ברור על האפליה הנהוגה כלפי העולים, מזהיר מפני עימות נוסף עימם - ולא פחות מכך מתריע בפני הציבור וראשי המדינה, כי אם לא יהיה צדק כלפי העולים גם ביטחון לא יהיה, ואף

צפויה אנדרלמוסיה. "עד תקום מחדש איזו רוח תזזית בין עולי הרי האטלס/ושוב נצטרך, למרבה הצער, להזעיק משטרה ולהפלות בין העורף ובין החזית.../כפיית עול ביטחון?!/בלא ספק!/ אבל אין ביטחון באין צדק/חוק אחד לוותיק ועולה!/שני חוקים המה אפס חוק!" (אלתרמן, 1955, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 459).

החייל אלבז

אלתרמן עסק בכתיבתו בדבקות בנושאי הגעתם של יהודים לישראל עוד לפני קום המדינה, וכמי שמכונה גם משורר ההעפלה, היה מגויס למען פתיחת שערי הארץ. הוא הרבה לתאר את דרך החתחתים שעברו ספינות המעפילים בדרכן לישראל, ובעיקר הקפיד להעלות על נס את עשייתם של מחוללי מבצעי ההעפלה, לוחמי ההגנה והפלמ"ח, כמו גם צעירי הארץ שקלטו בחוף את העולים והעבירו אותם למקום מבטחים. מוכר במיוחד מאותה תקופה הוא השיר "נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי", שפורסם בינואר 1946 ותיאר את הגעתה לחוף בנהריה של אוניית המעפילים "חנה סנש" - עליה פיקד רב החובל האיטלקי הקפיטן אנסלדו. "ולחיי בחורים שקיבלו הפיקוד ובאופן כיוונו את השייט/למועד הנכון/למקום היעוד/בלי מצפן ומפה/בליל ציד", כתב אלתרמן בשיר. הוא אף תיאר, בפאתוס רב, כיצד הבחורים הצעירים "נושאים את עמם עלי שכס", וסיים את השיר במשפט "לחיי הספינות שבדרך", שהפך להיות סיסמת ההעפלה של היישוב (אלתרמן, 1946, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 320-321, 382; נאור, 2006, עמ' 132-134).

כמי שהעמיד את נושא העלייה בראש סדר היום שלו, הן הערכי והן האמנותי, המשיך אלתרמן לכתוב על הנושא גם לאחר הקמת המדינה, ביקר בחריפות את יהודי ארצות הברית שלא שוו לעלות לישראל ולהגשים את החזון הציוני, ואף סבר כי אין לעסוק בזוטי זוטות של חוקים הקשורים בעלייה - אלא לפתוח לרווחה את שערי הארץ לכל יהודי באשר הוא, למעט מקרים חריגים ביותר. אלתרמן אף התנגד לתפיסת "כור ההיתוך" של בן גוריון, ועל פי החוקרת זיוה שמיר גם ראה באופן שונה את עיצוב דמותו של היהודי החדש: בעוד בן גוריון דגל בשלילת הגלות ובהתנערות מכל סממן גלותי שאחז בעולים לישראל (כולל, למשל, תמיכתו בהחלפת שמות מקוריים לעבריים), אלתרמן גרס כי אין להמעיט בדמותה של הגולה ולמחוק את קורותיו של העם. המיזוג בין העברית לשטף השפות הזרות הפוקד את הארץ הוא מבורך, יעשיר את השפה ויהיה חלק מעיצוב הולך ומתהווה של מציאות תרבותית חדשה בישראל, שאין לדחוק בה להתקדם במהירות ולחתור לקבוע תכתיבים ואינדוקטרינציות, אלא לפסוע צעד אחר צעד מבלי להתערב בהיווצרותה. גם שמואל טרטנר מדגיש כי אלתרמן התנגד בתוקף ליחס המתנשא כלפי ציבור העולים, יחס אשר חלק ממנו התבטא בניסיון לכפות עליהם להיכנס לתבניות מוכנות מראש שבנו ראשי המדינה, ושמטרתו הייתה ליצור דגם חדש של יהודי. במקום שהוותיקים הם אלו שיעצבו את החדשים, יתרחש דבר הפוך: לא עוד "חומר ביד היוצר", אלא "יוצר ביד החומר" (טרטנר, 2001, עמ' 32; לאור, 2013, עמ' 456; שמיר, 1999, עמ' 349-348, 360-361).

מי שמתח ביקורת חריפה על גישתו זו של אלתרמן היה המשורר יונתן רטוש, איש התנועה הכנענית, שלא היה רק יריבו האמנותי והאידיאולוגי, אלא גם חלק מתנועה אשר אחד מדגליה היה שלילה של הגלות, כמו גם של פליטיה. בעוד אלתרמן ראה בגלי העלייה תרופה בפני קפיאה על השמרים והתאבנות אשר עלולה להתפשט בשל התבצרות בתרבות ה"ילידית" והסתגרות מפני

התרבות ה"נוכרית", חשש רטוש מפני שטף עצום של עולים, אותם כינה "כת פליטים" ו"אספסוף של מהגרים" - ובכך ביטא את החרדה מפני ה"זר" ו"האחר" שהייתה מנת חלקם של רבים מיושבי הארץ. רטוש התייחס בעוינות רבה לאותם עולים, בין היתר כי חשש שהתרבות המקומית, ה"ילידית", תטבע בשיטפון העצום של התרבות הגלותית שיביאו עימם העולים. לכן ביקש גם לאפשר לגלגלי ההיטמעות לפעול במהירות על מנת לא להשחית זמן, תוך שהוא מבקר את גישתו של אלתרמן. "בפזמונים שלו חי אלתרמן את שעת ההווה במלואה... בשנים האחרונות נוטה הוא יותר ויותר לעבור את גבול הפזמון ולהיכנס לתחום של שליח ציבור, מוכיח בשער, מטיף מוסר. יש מפזמוניו ששוב אין בהם אלא כמעט הטפת מוסר בלבד", כתב רטוש, והוסיף בנוגע לעולים: "לא לתת לעתיד לבוא, ולקבוע את העתיד". הווה אומר: להיות זרז ולהקדים בקיצורי דרך את המאוחר (גוברין, 1998, עמ' 535; טרטנר, 2001, עמ' 29-32; שמיר, 1999, עמ' 348-349).

למרות הביקורת המשיך אלתרמן להתייצב לצידם של העולים ממרוקו, הפגין בכתיבתו יחס אוהד כלפיהם והביע את דאגתו לא רק מחוקי הסלקציה אשר הושטו עליהם, אלא גם מהיחס השלילי של החברה הישראלית אליהם. ב-19 בפברואר 1954 הופיעה בעמוד הראשון של "דבר" ידיעה במסגרת שחורה, שכותרתה "נתן אלבז הקריב את חייו כדי להציל את חיי חבריו". בגוף הידיעה נכתב, כי "אומץ לב עליון גילה החייל נתן אלבז, שהקריב את חייו כדי להציל את חיי חבריו". אלבז, שעמד להשתחרר מצה"ל כעבור כארבעה חודשים, התנדב לטפל בפירוק הרימונים ביחידה הצבאית בה שירת, ועשה זאת באחד מאוהלי המחנה. בשלב מסוים במהלך פירוק הרימונים פגעה פיקה בנפץ של אחד מהם, ורגע לפני שהתפוצץ בסביבת חיילים ששהו במקום - מה שגרם לאלבז לא להשליך אותו - התפוצץ הרימון בידיו של החייל. הוא נהרג מיד, אך במעשהו זה הציל את חייהם של חבריו (דבר, 1954, עמ' 1; לאור, 2013, עמ' 457-458).

אלבז, נכתב בידיעה, עלה ממרוקו בעוד הוריו שוהים בקזבלנקה. ואכן, עוד כשהיה בן 16, בשנת הקמתה של המדינה, ביקש אלבז לעלות לישראל במסגרת עלייה ב', אך הוריו עצרו בעדו. כעבור שלוש שנים הגשים את חלומו, ללא ידיעת הוריו, ובחודש ינואר 1952 כבר גויס לצה"ל. בגיל 22 נפל, ושנים לאחר שקיבל את צל"ש רמטכ"ל על מעשהו, הומר האות בעיטור המופת. אלבז זכה ברבות השנים להנצחות שונות, כאשר ראשון המנציחים - ואולי המשמעותי שבהם - היה נתן אלתרמן. המשורר קרא את הידיעה אודות מעשה הגבורה של החייל שעלה ממרוקו, ושבוע לאחר פרסום האירוע כבר כתב שיר בנושא לה"טור השביעי" ("על החייל אלבז") באופן שהחדיר לא רק את שמו הנופל ומעשה הגבורה שלו לתודעה הציבורית, אלא גם את מוצאו ואת דרך החתחתים שעוברים עולים כמותו עם הגיעם לישראל (אתר יזכור, 2021; דבר, 1954, עמ' 1; לאור, 2013, עמ' 457-458; נבו, 2018, עמ' 178).

כבר בשורות הראשונות של השיר פותח אלתרמן בתיאור המעשה, אך בד בבד שוזר בו בעוקצנות מתוחכמת גם את הדעות הקדומות והתוויות השליליות שהוצמדו לעולים ממרוקו. "רצת חיש, בלי עמוד/כאילו אחז בך הטירוף כי עז/רצת חיש ופנים האפילו/בפני איש הפורץ לבוז בז/כה מיהרת לרוץ שאפילו להצטדק לא הספקת, אלבז/הה, חמום ונמהר לבלי-חוק/שורש אפריקה, בן מרוק/הה, דוהר ללא סייג ובלם/כאיש פרא אשר מעולם". במילות פתיחה אלו אלתרמן מייחס לאלבז הרץ להתפוצץ עם הרימון בידו טירוף חסר מעצורים, מוח חמום, פראות, חוסר זהירות, אי

ציות לחוק, אדם שמגיע מעולם חייתי ותת תרבותי. אך התכונות הללו שמייחס אלתרמן לאלבז, הן מה שמגדיר החוקר גידי נבו הטחה אירונית המכוונת לא כלפי החייל המרוקאי, אלא כלפי החברה הקולטת אותו ואינה חדלה מלהתייחס באופן שלילי ביותר לעולים כמותו ולבני ובנות עדתו. התדמית השלילית של עולי מרוקו - חמומי מוח, פורעי חוק, חסרי מעצורים וכאלו אשר חיים בהוויה פראית המערערת את הבסיס העקרוני של הנאורות והדמוקרטיה - עוברת בשיר מהפך, לטענת דן לאור. מהפך שנגזר מן הסתירה הבולטת שבין מעשה הגבורה החריג של אלבז, לבין תכונות האופי ודפוסי ההתנהגות שהחברה הקולטת בישראל ייחסה לעולים ממרוקו (אלתרמן, 1954, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 458; נבו, 2018, עמ' 182-183).

גם בהמשך השיר וכשהוא נוקט באותו סגנון אירוני, לא חוסך אלתרמן את שבטו מיחסה העוין של החברה הקולטת כלפי העולים ממרוקו. "הה, פורץ ושוטף לבלי חוק/הה, צרת עליית מרוק/הה, יסוד רגרסיבי וגלם-סלקטיבי, ריבון עולם!". במילים אלו מתאר למעשה אלתרמן כיצד נתפסים העולים ממרוקו בעיני האוכלוסייה הוותיקה. "צרת עליית מרוק" - הווה אומר גל של עלייה שאינו תורם דבר למדינה, אלא מהווה עבודה נטל כבד; "יסוד רגרסיבי" - הווה אומר יסוד חשוך ומפגר המושך את החברה לאחור; "גלם-סלקטיבי" - כאן אלתרמן רומז לחוקי הסלקציה, ומתאר הן את אלבז והן את שאר העולים ממרוקו כחומר גלם חסר צורה ותבונה, שאפשר לאלף ולחנך לדמותה של המדינה הנאורה רק לאחר תהליך של סלקציה (אלתרמן, 1954, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 458; נבו, 2018, עמ' 182-183).

לקראת סיום השיר אלתרמן כבר מבהיר כי מעשהו של אלבז - העולה שהוא ועדתו סובלים מתדמית שלילית כל כך - יהיה חלק מהאתוס הישראלי, ואלבז עצמו יוכר כאחד מגיבורי הדור. "את קורות העיתים בחרט/העברית תפרש ובעט-פז/את לבב התקופה הנסתרת/מחפשת ידה בפנס.../התקופה כמו לב נשברת/אל ארבע שניותך, אלבז/אליהן היא כורעת כחוק/שורש אפריקה, בן מרוק/מתוכן היא הומה כמו ים/ויעיד בה ריבון עולם". החוקר גידי נבו מסביר, כי המיוחד בשיר הוא לא רק תיאור מעשה הגבורה והתהילה של אלבז, אלא שילוב של סאטירה מרה: ציר התהילה וציר הסאטירה המרה שזורים זה בזה ומחזקים זה את זה, כאשר התבנית מציבה גיבור יחיד הפועל באופן מופתי ועל פי הנורמות האנושיות הטהורות ביותר, ולעומתו גוף גדול - המדינה, הממסד והחברה הקולטת - שאינו עומד בנורמות המצופות ממנו, ומגיע לכדי כשל מוסרי. הסאטירה המרה כלפי הקולקטיב הלאומי של אלבז הוא חלק ממנו בולטת יותר מתיאורי התהילה, שגם הם מושפעים מתחושתו הקשה של אלתרמן כלפי יחסה של החברה הישראלית אל העולים ממרוקו (אלתרמן, 1954, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 458-459; נאור, 2018, עמ' 236; נבו, 2018, עמ' 180-188).

העולה דנינו והסלקציה

אלתרמן הוסיף לכתוב בשבחה של העלייה ממרוקו ולבקר את יחסו של הממסד כלפיה, ולא היסס לתקוף את מדיניות העלייה הסלקטיבית, אותה ראה כהפרה בוטה של המוסר היהודי וחזון שיבת ציון. הביקורת של אלתרמן בנוגע לעלייה הסלקטיבית הייתה עקבית וחריפה, והוא סירב לקבל טיעונים שהצדיקו אותה, דוגמת מגבלות תקציב שזרם העולים ממרוקו משית על המדינה הצעירה והענייה, והצורך לדחות את עלייתם של זקנים וחולים. מבחינת אלתרמן, מדובר היה באיוולת ממסדית ובעוולה מדרגה ראשונה, שלא רק מונעת מיהודים להגשים את חזון הדורות ולעלות

לישראל, אלא גם גודעת בגסות קשרי משפחה (לאור, 2013, עמ' 459; נבו, 2018, עמ' 226-227; קרטון-בלום, 2015, עמ' 141-143).

ביטוי מוחשי לביקורת של אלתרמן כלפי מדיניות הסלקציה מופיע בשיר "נטל הקליטה", שנכתב כאמור בעקבות ידיעה בעיתון לפיה 12 מ-13 היישובים שהוקמו בחבל לכיש אוכלסו על ידי עולים מצפון אפריקה בכלל, ומרוקו בפרט. "שיטת מיון, חידוש יעיל ונושא פרי חידשה היהדות, ומצוותיה אורו.../היא מקבלת רק את החזק והבריא/ואילו החלש אחרון בתור הוא/היא מאשרת רק את אלה שבאים ברגליהם ולא עלי קביים/היא מאשרת רק עד גיל חמש-וארבעים/אף שגילה שלה למעלה למעלה מאלפיים/היא מקבלת רק אותן המשפחות/שיש להן מכסת מפרנסים נסבלת/ולא את מי שיש לו באחוז פחות/או יש לו עוד אחוז נוסף של סב וילד/אין זו בדיחה/כזה, בעצם, המסמך, אשר על פיו חוקת העלייה מוכתבת במשרדי ערי מרוקו/שם בסך עוברים בתי אבות לפני שולחן הצוות..." (אלתרמן, 1955, עמ' 2).

כך, בשלושה בתים רצופים בחלק ב' של השיר, מפרק אלתרמן לגורמים את שיטת הסלקציה הנהוגה, תוך שהוא מטיח ביקורת במדינה על צעדה זה. איך מעזה המדינה לאשר עלייה של מי שגילו עד 45, הוא שואל, בעוד שגילה הוא למעלה מאלפיים? בכך למעשה מחבר אלתרמן את העלייה ממרוקו לאתוס של שיבת ציון: לא מדינה בת 7 שנים בסך הכול, אלא כזו שקיימת למעלה מאלפיים שנה, ודורות של יהודים חלמו לחזור אליה. גם לאוטות אליהן נגרת המדינה בבואה למיין את העולים - "אחוז פחות" או "אחוז נוסף" - מתייחס אלתרמן כאל בדיחה סרת טעם שמוציאים אותה לפועל שליחי עלייה אטומים.

אלתרמן ממשיך לתקוף את המדיניות, ואף מתאר את הסלקציה המעליבה כפי שמתבצעת במשרדי העלייה במרוקו: "במשרדים שבהם אומר הבן לאם/זקפי קומה... שחקי פנים היטיבי.../פן נפסל!/במשרדים שבהם נושם העם את עלבונו הסלקטיבי". ראו מה נאלצים המבקשים לעלות לישראל לעשות, מסביר אלתרמן, לשקר, להסתיר - העיקר לא להיפסל. אין עלבון גדול מזה. בהמשך מבקר אלתרמן את הטיעון הכלכלי בדבר הקושי הקיים והצורך לממש מדיניות של סלקציה בגינו, ומעדיף בכל מצב את טובת העלייה על פני טובתו של המשק. "כן, ייתכן מאוד, לסוף חשבון כללי/כי לאומה הזאת, עד לאחרון דליה/אולי יאה יותר כל נטל כלכלי/מנטל הכלימה שנכפה עליה/כן, כל תקציב קליטה הבא מן הבירה/צריך להיות ערוך על תנאי כתוב בחרט/גם יציבות המשק טעונה שמירה/אך כבוד העם הזה גם הוא לנו למשמרת". הווה אומר: עדיף לשאת בנטל הכלכלי מאשר בנטל הכלימה, כהגדרתו, ובפגיעה בכבודו של העם, שנמצא עכשיו במשמרת בידיהם של ראשי המדינה (אלתרמן, 1955, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 459-460).

בשנת 1956 החמיר המצב הביטחוני. עסקת הנשק המצרית-צ'כית ותקריות בגבולות שהובילו לפעולות תגמול מצד צה"ל, גרמו לראשי המדינה להכין תוכנית חירום שבין סעיפיה הפניית משאבים תקציביים לטובת צרכי הביטחון. אלתרמן הבין את המצב הביטחוני המורכב, ואת השינויים הנדרשים בגינו, אך סירב להסכים לכך שהם יבואו על חשבון תקציבי העלייה מצפון אפריקה. בשיר שנקרא "חירום ועלייה" מכנה אלתרמן את העלייה ממרוקו בתואר "עליית הרש" שהעם בוחר להקריב על המזבח בשמה של שעת החירום, ומתאר את חוסר הצדק והאכזריות

המופנים כלפי העולים המבקשים להגיע לישראל, אך זו סוגרת את שעריה בפניהם: "אך מי יאמר אם יש כפייה יותר אכזרת/מזו המכריחה אב יהודי לקום/עם צרורותיו ועם תינוקותיו עשרת/ולהיוואש מן הישועה כי תם רישום" (אלתרמן, 1956, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 461).

שיר נוסף שפרסם באותה שנה, נכתב לאחר פרסום ידיעה עיתונאית לפיה ממשלת מרוקו מתכננת לעצור את עליית היהודים לישראל, והם עלולים להיוותר מאחור, תוך סיכון משמעותי לחייהם. השיר נקרא "שער מרוקו", ובמהלכו ממשיך אלתרמן לבקר את מדיניות הסלקציה, תוך שהוא מדמה אותה לשער הנסגר וגודע את החלום לעלות לישראל. "השער אשר זע ושהחל נסגר/צירף גם הוא קולו להעדינו/כי לא ההיגיון הוא הוא אשר גזר/כי בדרכי עולים/עת תחסמן יד-זר/יוקמו המחסומים במו ידינו". בהמשך השיר מתאר אלתרמן נערה המבקשת לעלות לישראל. היא יושבת שותקת, מדי יום, על מדרגות משרד העלייה, מבקשת להצטרף לאונייה שתיקח אותה ואת משפחתה לישראל, אך שומעת מהפקידים מממשי מדיניות הסלקציה, כי כך יקרה אם רק תשאיר את אחד מהוריה מאחור. אל מול האכזריות וחוסר האנושיות הללו, מתאר אלתרמן, הנערה לא מוותרת, נותרת מאחורי השער הסגור, אך בכך שלא ויתרה על משפחתה מפגינה גבורה ושומרת גם על כבודו של העם. "הפשע הצטרף בחריקה מרה/בחריקה נוקמת ונוטרת/אולי גם אל שתיקת אותה הנערה/אשר רבצה יום יום/מבוקר ועד ערב/על מדרגות פרוזדור משרד העלייה בלי נוע/לאחר שהמשרד הודיע כי מועמדת היא לצאת באונייה/באם תפקיר היא את אימה או את אביה/כך, כמסופר, רבצה שותקת ומכווצת/ומסתבר שכך היא נשארה רובצת/ומסתבר שכך בחכותה עד בוש/ובהימנעה מלכת בספינה אל ים/היא בנו נלחמה על צו של כבוד-אנוש/וגם, אולי, על משהו מכבוד העם" (אלתרמן, 1956, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 462-463).

אך יש שיר שדן לאור מגדירו כשיא שירת המחאה של אלתרמן כנגד העלייה הסלקטיבית ממרוקו, ומרדכי נאור טוען כי "ספק אם בזמן ההוא נכתבה יצירה כלשהי בגנות הסלקציה בעלייה מצפון אפריקה כשירו זה של אלתרמן". מדובר בשיר "ריצתו של העולה דנינו", שפורסם ב"הטור השביעי" ב-30 בדצמבר 1955. שיר שהוא חלק מקבוצת שירים הקשורים בעלייה, שהם מן המעולים שכתב אלתרמן בשנות החמישים - כך קובעת רות קרטון-בלום, המייחסת להם גם וירטואוזיות ועוצמה פיוטית (לאור, 2013, עמ' 460; נאור, 2006, עמ' 323; קרטון-בלום, 2015, עמ' 143).

במהלך חודש דצמבר באותה שנה, נחשף אלתרמן לדיווחים עיתונאיים של שליחי "דבר" וה"ארץ" ממרוקו, שהגיעו למדינה על מנת לדווח על מבצע העלאת היהודים משם. "חוקי הסלקציה קובעים אמנם כי לא יועלו יותר מ-7 נפשות על כל מפרנס", תיאר אורי אורן, שליח "דבר" לקזבלנקה, "אך מהו 'מפרנס' ומהו טיבו - קובע למעשה איש המיון לבדו". אורן כותב על סיפוריו של יצחק בן-שמש, שליח הסוכנות אליו התלווה, ובהם תיאורים כיצד נאלץ לפסול את עלייתן של משפחות שלמות, בהן כאלו שאחד מהחברים בהן היה בעל מום. סיפור נוסף הוא אודות משפחה, שאביה הוא אינסטלטור במקצועו. 7 ילדים היו במשפחה, וכשבן-שמש אמר לאב שיוכל להעלות רק חמישה מתוכם, סבר תחילה האב שמדובר בבדיחה. כשהבין שבן-שמש רציני, זינק האב ממקומו, אחז בגרונותיהם של שניים מילדיו וזעק: "אתה רואה שניים אלה! אני חונק אותם על המקום. ימותו השניים ויהיו החמישה" (אורן, 1955, עמ' 4).

שבתי טבת, שהגיע למרוקו בשליחות "הארץ" וכתב על יהודים משני כפרים שהובאו לעיר מקנז על מנת לעבור את הסלקציה, תיאר כי "הסלקציה פוסלת משפחה שהמפרנס בה קשיש מ-45, משפחה שבין בניה חולים הצריכים אשפוז מידי, משפחה ובה בעלי מום שייפלו למעמסה על מוסדות הסעד בארץ, או משפחה שיש לה יותר מנכה אחד, או אלם, או חרש, או קשה תפיסה". טבת מתאר את סיפורו של אחד היהודים, דוד דאנינו (כך במקור), שבכרטיסו האישי נכתב כי אינו מסוגל לבצע עבודה גופנית, ולרופא נדמה כי הוא צולע במקצת. הרופא מבקש מדאנינו לרוץ מצד לצד. "דאנינו מבין שלפניו מבחן של חיים ומוות", מתאר טבת. "הוא מנתר במרץ רב מן הדרוש, ומשתדל להוכיח שייטיב הוא ללכת ולרוץ. הוא חוזר ועומד מול הרופא ובעיניו מבט אילם. באולם דממה. הרופא סבור שהפגם שבדאנינו אינו פוסלו" (טבת, 1955, עמ' 2).

אלתרמן קרא את הדיווחים, והזדעזע. הם תיארו במדויק את מדיניות הסלקציה נגדה יצא בכל כוח מילותיו, והוא התיישב לכתוב את תגובתו באמצעות השיר "ריצתו של העולה דנינו", תוך שהוא משלב בו ציטוטים מכתבותיהם של אורן וטבת. "כן, קטע שכזה/איני יודע מה דעתכם על כך/דעתי על כך היא שאולי בקום חוקנו זה חרדה האדמה תחתינו ותקרא/הם - לא אתם - בניי!/דעתי היא כדי בכך שונה ויתעוות יסוד יצרי-אומה/ונסתלף טבעה ונתבזה כוחה/אשר כשל משאת את שני התינוקות בין השבעה", כותב אלתרמן, ומתכוון לתיאורו של אורן אודות האב שנדרש לוותר על שניים מילדיו כדי לעלות לישראל. הביקורת שלו ברורה: הוא פונה אל קוראיו וזועק על אבדן המוסריות של המדינה. העובדה שהמדינה מעלה על דעתה לאסור על אב לעלות עם כל ילדיו היא בעיניו עיוות, סילוף וביזוי של כל מה שמסמל אותה. אך בכך לא מסתפק אלתרמן, והוא ממשיך להצליף בממסד ושליחיו: "דעתי היא שאל מול שולחן הדיינים/בכל אותם חדרי מיון/עומדת בלי ניד שיבת ציון/והיא יום יום מוכה פנים ביד חוקה נוחה ופחדנית". אלתרמן לא חושש להפנות אצבע מאשימה כלפי האתוס - הוא שיבת ציון - אשר נוהג בפחדנות כלפי המבקשים לעלות ממרוקו (אלתרמן, 1955, עמ' 2).

בחלק הבא של השיר מתייחס אלתרמן לסיפורו של העולה דאנינו ומסכת הייסורים והבושה שנאלץ לעבור אל מול עיני משפחתו, על מנת לשכנע את הממיינים כי הוא כשיר לעלות לישראל. "כן, קטע שכזה/גם הוא בל ייעדר/גם הוא בל יישכח/דף אלם ואשם/דף ביזיונו של אב/אשר ניתן, ניתר ורץ/ותינוקיו רואים דומם/דף ביזיונו של אב/אשר שיבת ציון ציוותה עליו קפץ/והוא, בעיגולו, אץ, אץ/ובלבבו תפילה לאל עליון/כי יעזרו לבל נרגיש חולי רגלו". גם במקרה הזה מפנה המשורר אצבע מאשימה כלפי האתוס הגדול, שיבת ציון, ומבקש שהמקרה הזה - השפלתו של אב המשפחה - יישאר חרוט לדיראון עולם, ולא יישכח (אלתרמן, 1955, עמ' 2).

החלק הבא של השיר הוא דרמטי ובעל עוצמה רבה, עת אלתרמן מגייס למען העולה האומלל את האל היושב במרומים, אשר גם מורה את דאנינו לרוץ ולהגיע ליעד, אך גם מביע את זעמו מיחס המדינה אליו. "ואל עליון שמע!/וכה אמר לו אל:/רוץ, רוץ, עבדי דנינו, רוץ כי לא תמעד.../איתך אני!/אם זה החוק לישראל יכול נוכל לו שנינו כאחד!" - הווה אומר, האל ודאנינו ביחד במסע הזה, והאל לא ייתן לו להיכשל במבחן. "רוץ, רוץ, עבדי דנינו", ממשיך האל. "עזרך אני/רוץ, רוץ, ואל תיחת/כי אכסה מומך.../אבל לא אכסה עלבון תחיית עמי/אשר זיוה נוצץ בדמעך!". גידי נבו מסביר כי אלתרמן ביקש לצרוב באותיות של אש את המסר של השיר, ולכן בחר היישות האבסטרקטית

הגדולה מכל היישויות שאיכלסו את הרטוריקה שלו. דן לאור סבור, כי הקריאה של האל את דאנינו לרוץ היא אנלוגיה לפסוקים מקראיים - הן לפרשת "לך לך" מספר בראשית, והן לקריאה "אל תירא עבדי יעקב" מספר ישעיהו (אלתרמן, 1955, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 460-461; נבו, 2018, עמ' 227-228).

לאחר התיאור הדרמטי, פונה אלטרמן אל הציבור בישראל ותובע חשבון נפש, הכולל דרישה לוויטורים כלכליים ובאיכות החיים למען עליית יהודי מרוקו, שכן אם לא כך יהיה - הרי שמדובר בפגיעה בעקרון יסוד למענו נלחמת המדינה, ושאוּלי אף תידרש להילחם עבורו גם בעתיד. "איני יודע מה דעתכם/דומה כי עוד יש בנו, בכולנו, גם כוח גם כבוד/כדי ויתור על לכסוס זה של התבזות/אם גם חשבון כספי נבוא/ואם פנה נפנה לסקור רמת חיינו עד שיאה/אין לנו צל של זכות לדחות בעלבוננו/את העולה דנינו, חרף הצליעה/כל עוד חיים אנחנו קצת על חשבוננו/בתוקף מגביות בשם העלייה/באם לא נשנה טיבו של זה הקו/יילך ויסתלף אותו עיקר ויסוד/אשר למענו עמדה ציון בקרב/ולמענו יום קרב אולי נכון לה עוד" (אלטרמן, 1955, עמ' 2; לאור, 2013, עמ' 461).

סיכום

בחודש מארס 2017 הופיעה להקת "הברירה הטבעית" עם הסולן שלמה בר בסיומו של כנס שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן. הכנס עסק בפעילות הציונית בארצות ערב והמזרח, ואחד השירים שבחר בר לבצע היה "ריצתו של העולה דנינו" - אותו הלחין שנים לאחר שפורסם על ידי נתן אלטרמן. רגע לפני שהלהקה פצחה בשיר, סיפר בר לקהל: "בשנות החמישים הייתה עלייה סלקטיבית. דנינו היה עולה שרצה לעלות לארץ ישראל, והוא היה צולע ברגלו. הייתה אז משלחת רפואית שבדקה את כשירותם של האנשים לעלייה. אלטרמן ראה כתבה שהופיעה בעיתון 'הארץ', ובעקבות זה הוא כתב את 'ריצתו של העולה דנינו'. וכשאני הלחנתי את השיר, אני הרגשתי שאלטרמן כמו אבא שלי, כמו אח שלי. הוא ראה את הצרה שלי. זה נקרא אמנות. לא לשיר על הירח. ולכן אני שר את זה, ויש לזה תוקף. כי זה חלק מהפסיפס היהודי, ואנחנו לא יכולים לשכוח - גם את השמחה וגם את העצב" (לוי, 2017).

ואכן, השיר "ריצתו של העולה דנינו" שפרסם אלטרמן ב-30 בדצמבר 1955, הוא רגע שיא ביצירתו האקטואלית בכלל, ובכתיבתו למען העלייה ממרוקו ונגד מדיניות העלייה הסלקטיבית שהושתה על יהודי המדינה, בפרט. מבחינתו של אלטרמן, קיבוץ הגלויות לא היה סיסמא ריקה מתוכן: הוא תמך בעלייה המונית וגדולה של עדות המזרח - ובכללם יהודי מרוקו - אימץ גישה לפיה אין להעניק יתרון ליהודים שהגיעו מארצות אירופה, וסבר כי הגעתם של יהודים מארצות האסלאם היא אירוע חיובי ומכונן, המחייב שינוי דפוסי חשיבה ושילובם של עולים אלו בהווה הישראלית כחלק חיוני ובלתי נפרד ממנה (לאור, 2013, עמ' 465).

יתר על כן: החוקרת רות קרטון-בלום, שכמה מתובנותיה מובאות בעבודה זו, סבורה כי אלתרמן הטרים את השיח המזרחי, ובכתיבתו הקדים בחמישים שנים את שיח הביקורת המזרחי בנוגע לקליטת העולים - כתיבה שקיבלה ביטוי לא רק מעל במות אקטואליות שונות, בראשן כמו בן "הטור השביעי" - אלא גם ביצירות פואטיות ומחזאיות שלו. אלתרמן הבין והקדים את שיח הזעם, הקיפוח והתביעה לשוויון שיגיע שנים רבות לאחר מכן, אך מדינת ישראל אטמה את אוזניה וכיסתה את עיניה אל מול עטו המושחז ודבריו הנוקבים (קרטון-בלום, 2015, עמ' 138, 153).

עבודת מחקר זו עסקה בשאלת יחסו של אלתרמן למדיניות העלייה הסלקטיבית ממרוקו בין השנים 1952-1956, במסגרת שירים שפרסם ב"הטור השביעי" מדי יום שישי בעיתון "דבר". הפרק הראשון בעבודה עסק בקורותיו של אלתרמן, התפתחותו כמשורר והדרך שעשה עד אשר הפך את "הטור השביעי" לאבן דרך רבת משמעות והשפעה בשירה האקטואלית מאז קום המדינה, ואף בשנות המאבק על הקמתה. בד בבד, עלו בפרק זה גם סוגיות הנתונות עד היום בוויכוח אקדמי עז: האם אלתרמן היה משורר חצר? האם היה משורר שביטא את רוח האומה? האם ידע להצליף בעטו ללא מורא כאשר זיהה עוולות, הגם שהיה מקורב לחוגי השלטון ובעיקר לדוד בן גוריון? האם היה שילוב של כל אלו? סוגיה נוספת שנדונה עוסקת בוויכוח האם יש להתייחס אל נסיבות חייו של אלתרמן ככאלו אשר השפיעו על כתיבתו - גם אם בתת המודע - או שמא יש להימנע משימוש ספקולטיבי בהשערות פסיכולוגיות, בין היתר כיוון שאלתרמן היה איש סגור שהתאמץ לא להותיר עקבות ביוגרפיות בשירתו. בשתי שאלות אלו הצטרפתי גם אני לוויכוח: איני סבור שאלתרמן היה משורר חצר, על אף קרבתו למלכות והתגייסותו למען המעשה הציוני; ובמקביל, אני סבור שאי אפשר לנתק את כתיבתו של יוצר מקורות חייו.

הפרק השני עסק במדיניות העלייה לישראל עם הקמתה, והתמקד בסוגיית העלייה ממרוקו בכלל והעלייה הסלקטיבית שהושתה על יהודי המדינה בפרט. ראשית, גל העלייה ההמונית בין השנים 1948-1951, במהלכו כמעט ולא הוטלו מגבלות על יהודים שביקשו להגיע לישראל. שנית, מדיניות הסלקציה שהופעלה החל משנת 1952, הגיעה לשיא עד שנת 1954 והתעממה בשנת 1956, ושבעיקר כוונה ליהודים שביקשו לעלות לישראל ממרוקו. הפרק מפרט את התפתחות התהליכים, היחס המפלה והמתנשא של הממסד כלפי העולים ממרוקו ונוגע בכמה ויכוחים אקדמיים: מי אחראי להטלת גזרות הסלקציה על העולים ממרוקו, והאם היחס לאותם עולים מקורו בגזענות מובנית של הממסד או שמא מדובר גם באילוצים נוספים שראשי המדינה הצעירה נאלצו להתמודד עימם. בשני המקרים אני מצטרף לוויכוח, ובעיקר בנוגע לשאלת גזענות הממסד אני סבור כי אכן הייתה כזו, והיא הייתה מתקיימת בין אם המדינה נקלעה למצוקה כלכלית וביטחונית, ובין אם לאו.

הפרק השלישי הוא פרק הליבה בעבודה. הפרק סוקר את יחסו של אלתרמן לעלייה ממרוקו בכלל, ובפרט למדיניות העלייה הסלקטיבית, באמצעות שורת שירים שפרסם במסגרת "הטור השביעי" באותן שנים, ובסיוע תובנותיהם של חוקרים. אלתרמן, כך מתואר בפרק, ראה בעלייה ממרוקו ברכה, ולא יכול היה לשאת את היחס המפלה של הממסד כלפי העולים, התיוג השלילי שהוצמד להם ושהציג אותם כנחותים כמעט בכל מישור, ובעיקר - תיעב בכל מאודו את מדיניות העלייה הסלקטיבית. הוא ראה בה אם כל חטאת, ובכך לא היסס להתייבב אל מול הממסד והעומדים בראשו, אף שהיה מקורב אליהם ותמך באופן כללי בעשייתם למען כינונה וייצובה של מדינת

ישראל. כאשר נחשף לעוולות שיצרה מדיניות העלייה הסלקטיבית לא היסס אלטרמן לבקר בחריפות - תוך שהוא מגייס את מיטב כישוריו - את הממסד, את התנהגותו ואת החרפה שמדיניות זו ממיטה על מדינת ישראל והמפעל הציוני, בד בבד עם דברי אמפתיה ושבח ליהודי מרוקו המבקשים לעלות לישראל. פרק זה אכן מוכיח כי יחסו של אלטרמן לעלייה ממרוקו היה חיובי ביותר, וכי הוא התנגד בתוקף, עד כדי זעם של ממש, למדיניות העלייה הסלקטיבית.

סוגיית המשך אשר ראוייה למחקר נפרד בנושא זה, היא היחס בשיח המזרחי לאלטרמן. תהייה זו עולה בין השיטין בדברים שכותבת רות קרטון-בלום. "מעניין לשאול היום כיצד מקומו של אלטרמן לא נחקק כמגנם של עולי ארצות האסלאם. הייתכן שמטען זה דווקא העיק על ההתעוררות של פוליטיקת הזהויות המזרחית שהמשורר, המייצג יותר מכל את היישוב והממסד הציוני של ראשית שנות המדינה, ידע בעוד מועד כיצד תתפתח דרמת הקיפוח? הייתכן שבבקשתם להתנער מדמות האב האשכנזית, העדיפו להשכיח את קריאותיו של אלטרמן? אלה דברים שצריך להרהר בהם" (קרטון-בלום, 2015, עמ' 153).

בעקבות דברים אלו של קרטון-בלום, פרסם הסופר ומבקר הספרות אורין מוריס מאמר בעיתון "הארץ" תחת הכותרת "חיסול אשכנז: למה השיח המזרחי מתעלם מאלטרמן". גם מוריס תוהה מדוע נפקד מקומו של אלטרמן, המגן הגדול של העלייה המזרחית, משירתם של משוררים מזרחיים ומכול מחקר בנושא. את המצב הזה מגדיר מוריס כ"שערורייתי", ומוסיף: "אני סבור שהיעדר זה, או 'הדרה' זו, כלל אינם מקריים. ההתכחשות לאלטרמן היא תהליך המזכיר את מנגנוני ההדחקה הפרוידיאניים. מה שמרחף מעל לכל זה אלה יחסי השארות המסובכים מאוד שבין האשכנזים למזרחים, שהשיח המזרחי מתקשה מאוד למצוא להם ניסוח הולם". אורין מוסיף עוד למתוח ביקורת על גישת ההתעלמות, וטוען כי על אף שאלטרמן יכול היה להתפס בעיני יוצאי עדות המזרח כדמות של אב, מה שמונע את אימוצו הוא הרצון לפעור זרות גמורה בין מה ש'לבן' ואשכנזי לבין מעמדה האוטנטית של היצירה המזרחית, עד כדי התנתקות מכל סממן של תרבות אירופית ואשכנזית (מוריס, 2015).

אפשרות אחת להסביר את ההתעלמות הזו מאלטרמן, קשורה בהתפתחות המוזיקה המזרחית. סמי שלום שטרית כותב בספרו, כי מוזיקה היא חיל החלוץ של כל מהפכה חברתית. בשנות החמישים והשישים שמעו עולי המזרח את המוזיקה שהביאו עימם מכור מחצבתם כמעט בהיחבא. מוזיקאים בולטים באותן שנים לא קיבלו שום אפשרות לפרוץ את הגבולות, הופיעו בעיקר במסגרות קהילתיות ומשפחתיות והודרו לחלוטין מהזרם המוזיקלי המרכזי, שהיה אשכנזי. עולה מאחת ממדינות המזרח שביקש להתענג על מוזיקה מ"הבית", נאלץ לעשות זאת באמצעות האזנה לתחנות רדיו וטלוויזיה ערביות; הממסד החינוכי אף הרחיק וניתק את בני ובנות הדור השני מכל סממן של מוזיקה מזרחית, ואם הושמעה כזו - הרי שההקשר שלה היה שלילי או נלעג; זמרים, בעיקר יוצאי תימן, אשר כן זכו ליחס ממסדי, נחשבו לשמורת טבע פולקלוריסטית לא מאיימת וזכו להשמעות בעיקר כאשר ביצעו שירים של משוררים אשכנזים כמו אלטרמן ומרדכי זעירא. רק הופעתו של זוהר ארגוב, בשנת 1977 (שנת המהפך השלטוני), בישרה את השינוי (שטרית, 2004, עמ' 183-185).

האם עובדות אלו, כפי שמתאר שטרית, גרמו לכך שהכעס כלפי כל סממן תרבותי אשכנזי ידחוק הצידה גם משורר המזוהה עם הממסד כמו אלטרמן, שהיה מתומכיה הגדולים של העלייה ממרוקו והתנגד בכל מאודו למדיניות הסלקציה שהגו ראשי המדינה? האם העובדה שהמוזיקה המזרחית, השירה הפואטית המזרחית, הספרות המזרחית והתרבות המזרחית פרצו את הגבולות והפכו לנחלת הכלל במדינת ישראל - האם עובדה זו מאפילה בעת הזו גם על הצורך של יוצאי עדות המזרח ומרוקו בפרט להתייחס למאבקו השירי של אלטרמן בנוגע לעלייה ממרוקו? האם מצב זה ישתנה? שאלות אלו, ואחרות, ראויות למחקר נפרד ומעמיק.

אני מקווה שעבודה זו הייתה מועילה למעיינים בה, וכי תוסיף נדבך להבנת יחסו של נתן אלטרמן לעלייה ממרוקו בכלל ולמדיניות העלייה הסלקטיבית בפרט, כפי שבא לידי ביטוי בשירים שכתב באותן שנים במסגרת "הטור השביעי", ואף בשנים מאוחרות יותר שלא נחקרו בעבודה זו.

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים:

אורן, אורי.

"שניים העושים במלאכה", 23/12/1955, עיתון "דבר", עמ' 4.

אלטרמן, נתן.

"הבלתי מנוצחים", 13/3/1953, עיתון "דבר", עמ' 2.

"חירום ועלייה", 27/1/1956, עיתון "דבר", עמ' 2.

"יום המיליון", 16/12/1949, עיתון "דבר", עמ' 2.

"מאחורי החומה", 11/11/1955, עיתון "דבר", עמ' 2.

"נאום תשובה לרב חובלים איטלקי", עיתון "דבר", 15/1/1946, עמ' 2.

"נטל הקליטה", 2/9/1955, עיתון "דבר", עמ' 2.

"עוד יסופר", 16/10/1956, עיתון "דבר", עמ' 2.

"על החייל אלבז", 26/2/1954, עיתון "דבר", עמ' 2.

"עם הקונגרס הספרדי", 14/5/1954, עיתון "דבר", עמ' 2.

"ריצתו של העולה דנינו", 30/12/1955, עיתון "דבר", עמ' 2.

"שער העלייה", 10/6/1955, עיתון "דבר", עמ' 2.

"שער מרוקו", 15/6/1956, עיתון "דבר", עמ' 2.

גלבוס, אריה.

"עליית תימן ובעיית אפריקה", 22/4/1949, עיתון "הארץ", עמ' 2.

זמורה, ישראל.

"כוכבים בחוץ", 11/3/1938, עיתון "הארץ", עמ' 9-10.

טבת, שבת.

"היהודים שנדונו להישאר בגולה", 14/12/1955, עיתון "הארץ", עמ' 2.

כצנלסון, ברל.

"אל קוראינו", 1/6/1925, עיתון "דבר", עמ' 1.

שלו, מרדכי.

"חרוזי נתן אלתרמן על ארץ הנגב", 30/10/1949, עיתון "סולם - ירחון למחשבת חירות ישראל", עמ' 20-18.

מקורות ראשוניים ללא קרדיט:

"אחריות היסטורית מוטלת על תנועת הפועלים", 4/12/1947, עיתון "דבר", עמ' 1-2.

"נתן אלבז הקריב את חייו כדי להציל את חיי חבריו", 19/2/1954, עיתון "דבר", עמ' 1.

"עולים ממרוקו הועברו בכוח לחבל לכיש", 5/6/1955, עיתון "הארץ", עמ' 4.

מקורות משניים:

גוברין, נורית 1998. היא נפלה בשדות - על ברברה פרופר משדה בוקר: שני שירים בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 1998. גיליון מס' 8 קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

דורמן, מנחם 1986. אל לב הזמר: פרקי ביוגרפיה ועיון ביצירת אלתרמן תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

האופטמן, שרה 2010. מדדים להערכתה של הוראה מיטבית בתחום הספרות בתוך: פרמן, שרה 2010. מעוף ומעשה: כתב עת לעיון ולמחקר, גיליון מס' 13 באר טוביה: המכללה האקדמית אחוה.

הירשפלד, אריאל ומירון, דן 2019. הכוכבים לא רימו: כוכבים בחוץ מאת נתן אלתרמן: קריאה מחדש תל אביב: עם עובד.

הכהן, דבורה 1994. עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953 ירושלים: יד יצחק בן צבי.

הכהן, דבורה 1998. קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

הכהן, דבורה 2001. מי תמך בעלייה גדולה בשנות החמישים ומי תבע את הגבלתה - הערות למאמר של אבי פיקאר בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 2001. גיליון מס' 11 קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

הלפרין, חגית 2010. הסנדק - שלונסקי ואלתרמן הצעיר בתוך: נגיד, חיים 2010. גג: כתב עת לספרות - בטאון איגוד כללי של הסופרים בישראל, גיליון מס' 22 תל אביב: בית ההוצאה לאור של איגוד כללי של סופרים בישראל.

וולף-מונזון, תמר 2019. שירה ופוליטיקה: בין יישוב למדינה מושב בן-שמן: מודן.

טרטנר, שמואל 2001. "שולמית של מחר בחדרה מתלבשת": עמדתו של אלטרמן בסוגיות "כור היתוך" ו"מלחמת התרבות" בתוך: מאזנים, כרך ע"ה, גיליון מס' 1 תל אביב: אגודת הסופרים העבריים במדינת ישראל.

כהן, ש. אורי 2016. האפשרות של גולדברג ואסכולת שלונסקי-אלטרמן בתוך: ארבל, מיכל; גלזמן, מיכאל; וכהן, ש. אורי 2016. אות: כתב עת לספרות ולתיאוריה תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

לאור, דן 2013. אלטרמן - ביוגרפיה תל אביב: עם עובד.

ליסק, משה 1986. מדיניות העלייה בשנות החמישים - כמה היבטים ארגוניים והשלכותיהם החברתיות בתוך: נאור, מרדכי 1986. עולים ומעברות: 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר ירושלים: יד יצחק בן-צבי - מרכז רחל ינאית בן-צבי ללימודי ירושלים.

ליסק, משה 1987. דימויי עולים - סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים בתוך: קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 1987. גיליון ניסן תשמ"ז/מארכ 1987 ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

ליסק, משה 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור היתוך ירושלים: מוסד ביאליק.

מי-עמי, נעמי 2005. יהדות מרוקו - עלייה וקליטה ירושלים: הכנסת - מרכז מחקר ומידע.

מירון, דן 1987. אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

מירון, דן 2001. פרפר מן התולעת: נתן אלטרמן הצעיר - אישיותו ויצירתו רמת אביב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

מלכה, חיים 1998. הסלקציה: הסלקציה וההפליה בעלייתם וקליטתם של יהודי מרוקו וצפון-אפריקה בשנים 1948-1956 ח"מ: חמול.

נאור, מרדכי 2006. הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

נאור, מרדכי 2015. ראשית "דבר": 25 השנה הראשונות של העיתון הנפוץ והמשפיע ביותר ביישוב היהודי ובמדינת ישראל הראשונה תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

נאור, מרדכי 2018. הטור התשיעי: אקטואליה ופוליטיקה בטורי העיתונות, השירים הליריים ושירי הזמר של נתן אלתרמן תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

נבו, גידי 2018. לאור המציאות: שירתו העיתונאית של נתן אלתרמן בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

סעדון, חיים 1994. 'המרכיב הפלשתיני' בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם בתוך: פעמים - רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, 1994. גיליון מס' 63 ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

פינקלשטיין, מנחם 2011. הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

פיקאר, אבי 1999. ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 1999. גיליון מס' 9 קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

פיקאר, אבי 2005. 'רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח': קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל בשנים 1954-1956 בתוך: בראלי, אבי; גוטווין, דני; ופרילינג, טוביה 2005. ישראל: בין כלכלה לחברה קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

פיקאר, אבי 2013. עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1956-1951 קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

צור, ירון 2001. קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954 תל אביב: עם עובד.

קדמי, אילנה 1984. מקומו ומשמעותו של "הטור השביעי" ביצירתו של נתן אלתרמן רמת גן: חמו"ל.

קרטון-בלום, רות 2015. משורר עלבון המזרח: אלתרמן ו"ישראל האחרת" בתוך: עלון, קציעה 2015. לשכון בתוך מילה: הרהורים על זהות מזרחית ישראל: גמא.

רפאל, יצחק 1981. לא זכיתי באור מן ההפקר ירושלים: עידנים.

שטרית, סמי שלום 2004. המאבק המזרחי בישראל בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה: 1948-2003 תל אביב: עם עובד.

שמיר, זיוה 1999. 'משורר חצר' או 'משורר לאומי': יחסיו של נתן אלתרמן עם הממסד בתוך: בר און, מרדכי 1999. אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שמיר, זיוה 2010. הלך ומלך: אלתרמן - בוחמין ומשורר לאומי תל אביב: ספרא.

שפירא, אניטה 2004. יגאל אלון - אביב חלדו: ביוגרפיה תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אתרי אינטרנט:

אתר יזכור 2021. מדינת ישראל, משרד הביטחון.

https://www.izkor.gov.il/%D7%A0%D7%AA%D7%9F%20%D7%90%D7%9C%D7%91%D7%96/en_98b3a3e867860ced13f8057f63c98f31

לוי, פלג 2017. "ריצתו של העולה דנינו" - הברירה הטבעית - נתן אלתרמן - שלמה בר.

<https://m.youtube.com/watch?v=ByV4ySA9zNs>

מוריס, אורין 2015. "חיסול אשכנז: למה השיח המזרחי מתעלם מאלתרמן".

<https://www.haaretz.co.il/literature/study/.premium-1.2550995>